

DIERONDERSTEUNENDE PEDAGOGIEK

**IN
DE
GAST
OUDER**

Kitty van Zwieten

Ugchelen, april 2012

**Scriptie in het kader van de opleiding 'Tiergestützte Pädagogik –
Tiergestützte Therapie – Tiergestützte Fördermassnahmen'**

Institut für Soziales Lernen mit Tieren

Dierondersteunende Pedagogiek in de Gastouderopvang

Kitty van Zwieten

Weiterbildung 'Tiergestützte Pädagogik – Tiergestützte Therapie – Tiergestützte Fördermassnahmen'

Kurs XXIII

Begeleitend docente: Nienke Endenburg

VOORWOORD

Als kind ben ik opgegroeid met dieren, met honden, konijnen, wandelende takken, vissen en vogels, met koeien en kalfjes, poezen, geiten, honden en een paard op de boerderij van mijn vriendin. Ik kan mij een leven zonder dieren niet voorstellen. Het zou mijn gevoel van welbevinden en geluk ernstig aantasten. Bovendien bieden dieren (ik ben in het gelukkige bezit van een hond, een paard, cavia's en konijnen, een gerbil en een parkiet) een belangrijke en vooral plezierige manier om met de stress en werkdruk van het dagelijks leven om te gaan. Sterker nog, ik denk dat het combineren van gezin, werk en studie zonder mijn dieren niet eens mogelijk zou zijn geweest.

Daarnaast biedt het werken en omgaan met kinderen mij eindeloos veel voldoening, plezier en energie en uitdaging. De gastouderopvang geeft me de mogelijkheid om met een beperkt aantal kinderen intensief te werken, een hechte band met hen op te bouwen. Ik ben me bewust van de belangrijke rol die ik speel binnen de ontwikkeling van deze kinderen. Ook een leven zonder kinderen om mij heen kan ik me niet voorstellen.

Het is dan ook een logisch gevolg om beiden – dieren en kinderen – in mijn werk met elkaar te combineren. Om dit op een verantwoorde en wetenschappelijk onderlegde manier te kunnen doen, heb ik de opleiding 'Tiergestützte Pädagogik – Tiergestützte Therapie – Tiergestützte Fördermassnahmen' gevolgd bij het Institut für soziales Lernen mit Tieren, in Duitsland. De voor u liggende scriptie is het eindresultaat van deze studie.

Het tot stand komen van deze scriptie zou niet mogelijk zijn geweest zonder 'mijn' kinderen en mijn dieren, die een belangrijke bron van inspiratie, ondersteuning, ervaring en ontspanning zijn geweest. Daarnaast ben ik mijn gezin dank verschuldigd, voor hun hulp en ondersteuning tijdens deze opleidingsperiode. Voor hen bleef er vaak weinig tijd en aandacht over. Ik ben vooral trots op mijn zoon Noah, die trouw voor alle dieren zorgde tijdens mijn afwezigheid, en op mijn dochter Meggie, die er mede voor zorgde dat het huishouden bleef draaien.

Ook wil ik alle collega-gastouders bedanken, die meegewerkt hebben aan het onderzoek, en voor al hun enthousiaste reacties. Tot slot wil ik gastouderbureau BijdeHand bedanken voor hun medewerking en het in mij gestelde vertrouwen. Zonder hun medewerking zou een belangrijk onderdeel van deze scriptie niet tot stand zijn gekomen.

Dierondersteunende Pedagogiek in de gastouderopvang

Voorwoord	
Inhoudsopgave	
Inleiding	6
I. Waarom dieren?	7
1. Een historisch overzicht	7
2. Mens-dier relatie: een verklaring	9
II. Dierondersteunende Pedagogiek – een definitiebepaling	12
III. Dierondersteunende pedagogiek in de gastouderopvang	14
1. Het belang van het spel voor de ontwikkeling van het kind en de rol die een dier hierbij kan hebben	14
2. Het belang van structuur in de dagelijkse opvang en de rol die een dier hierbij kan hebben	17
3. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de sensorische Ontwikkeling	18
4. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de motorische Ontwikkeling	20
5. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de cognitieve Ontwikkeling	22
6. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de Taalontwikkeling	23
7. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de sociaal-emotionele ontwikkeling	24
IV. Dierondersteunende pedagogiek bij kinderen met een ontwikkelings- achterstand, ontwikkelingsstoornis en gedragsproblemen	28
V. Keuze en welzijn van het dier	31
1. Keuze van het dier	31
2. Welzijn van het dier	32

VI. Veiligheid en hygiëne	36
1. Veiligheid	37
2. Hygiëne	38
VII. Onderzoek: dieren in de gastouderopvang	41
1. Inleiding	41
2. Vraagstelling	42
3. Methode	42
4. Resultaten	43
5. Discussie	48
VIII. Conclusie	50
Literatuur	51
Bijlage – Vragenlijst ‘dieren in de gastouderopvang’	

INLEIDING

Dieren hebben een natuurlijke aantrekkingskracht op kinderen. De wereld van het kind is omgeven door dieren, ofwel in levende lijve, ofwel symbolisch in de vorm van knuffels, speelgoed dieren of als hoofdpersoon in een kinderboek. Een kind dat zelf thuis geen dieren heeft, komt toch vaak in contact met dieren via familie, vriendjes, de kinderboerderij, de dierentuin of via de computer of televisie. Een leven van een kind zonder dieren, of representaties daarvan, is eigenlijk ondenkbaar. Hoewel het dier dus een belangrijke rol inneemt, is er pas de laatste 20 jaar intensief onderzoek gedaan naar de functie en invloed van een dier op de gezondheid en het welbevinden van mensen en de ontwikkeling van kinderen.

Vooraf gezinnen met kinderen hebben gezelschapsdieren. Ook in de gastouderopvang vinden we dieren. De vraag is hoe vaak er dieren aanwezig zijn in een gastouderopvangsituatie, welke dieren dat zijn, wat de rol van deze dieren is binnen de opvangsituatie. Worden deze dieren bijvoorbeeld betrokken bij de begeleiding en opvoeding van de kinderen? Welke invloed hebben deze dieren op de ontwikkeling van gastkinderen? Om deze vragen te kunnen beantwoorden, heb ik een inventariserend onderzoek gedaan onder de gastouders van gastouderbureau BijdeHand. De resultaten van dit onderzoek zijn verwerkt in hoofdstuk VII.

In de literatuur is nagenoeg geen informatie te vinden over de invloed van dieren op de ontwikkeling van kinderen in een opvangsituatie, zoals op een kinderdagverblijf of bij een gastouder. Wel is er onderzoeksliteratuur naar de invloed van dieren op de gezondheid van mensen in het algemeen, de rol die een huisdier speelt binnen het gezin, de relatie die volwassenen, adolescenten en kinderen hebben met een huisdier en de invloed van een huisdier op de ontwikkeling van het kind. Ik heb gekeken in hoeverre deze informatie te vertalen is naar de gastouderopvang. Daarnaast heb ik gekeken hoe de rol van het dier geïntegreerd kan worden in de theorieën en kennis binnen de ontwikkelingspsychologie en pedagogiek. In hoofdstuk III en IV komen de bevindingen van deze literatuurstudie naar de invloed van dieren op de ontwikkeling van kinderen aan de orde.

In hoofdstuk I ga ik in op de rol van het dier binnen onze samenleving, in het tweede hoofdstuk volgt een definitiebepaling van de verschillende begrippen, wanneer we het hebben over de inzet van dieren bij de begeleiding van kinderen.

Wanneer je met dieren wil (samen)werken binnen de gastouderopvang zijn de keuze van het dier en het welzijn van het dier (hoofdstuk V), als ook de veiligheid en hygiëne (hoofdstuk VI) van belang.

Een conclusie over de inzet van dieren in de gastouderopvang, met als doel de ontwikkeling van kinderen te stimuleren, volgt in hoofdstuk VIII.

I. WAAROM DIEREN?

1. Een historisch overzicht

Al sinds zeer lange tijd is er sprake van een relatie tussen mens en dier. Zo'n 12.000 – 14.000 jaar geleden startte het proces van domesticatie van de wolf (Wijnberg, 2004). Al 14.000 jaar voor Christus werden in een paleolithisch graf de restanten van een gedomesticeerde hond gevonden. Ook latere opgravingen, grottekeningen, beelden en geschriften getuigen van de speciale band die er bestaat tussen mens en dier.

In de animistische denkwereld van de prehistorische jagers en verzamelaars, had men veel respect voor dieren. De ziel of geest van een dier kon immers fungeren als beschermer of bewaker, een totem, maar ook, indien beledigd of vertoornd, ziekte of dood over de mens afroepen. De jacht was dan ook omgeven door allerlei rituelen. Sjamanen of medicijnmannen konden in contact treden met de zielen of geesten van dieren en konden zodoende zieken behandelen en voorspellingen doen.

Ook in de middeleeuwen en in de klassieke oudheid van de Grieken en de Romeinen komt animisme en shamanisme voor, ondanks de opkomst van het christendom, dat elke dierlijke macht of invloed als duivels beschouwt (Serpell, J.A., 2010). Overigens komen animistische denkbeelden tegenwoordig nog steeds voor in veel delen van de wereld. Veel inheemse volkeren, zoals ook de indianen in Amerika, leven in nauwe verbondenheid met de natuur en het dierenrijk. Zij beschouwen dieren als gezelschap, tegenstander, gids, adviseur en rolmodel (Gawani Pony Boy, 2009).

Dat een dier een positieve invloed kan hebben op het psychisch en lichamelijk welzijn van de mens, is al lang bekend. Zo blijkt dat men in het Belgische stadje Geel al in de 9^e eeuw dieren inzette om het herstel van zieken te bevorderen (www.ethologia.be). In de 18^e eeuw kwam het dier als gezelschapsdier meer in opkomst. De relatie met een dier werd vooral voor kinderen waardevol geacht. John Locke adviseerde kinderen een hond, eekhoorn of vogel te geven, zodat ze zachtaardige gevoelens en een gevoel van verantwoordelijkheid voor anderen konden ontwikkelen (Serpell, J.A., 2010). In de 19^e eeuw werden in Engeland dieren ingezet voor de behandeling van geestelijk zieken. Ook Florence Nightingale wees al op het belang van een huisdier als gezelschap voor, met name, chronisch zieke patiënten.

Aan het begin van de 20^e eeuw kwam de medische wetenschap in opkomst en werd er geen waarde meer gehecht aan de rol van het dier bij de behandeling van geestelijk en lichamelijk zieken. In de jaren 60 en 70 was het Boris Levinson, een kinderpsychotherapeut, die de aandacht weer vestigde op de rol van het dier. Hij wordt door velen gezien als de grondlegger van de dierondersteunende therapie. De emotionele ervaringen, die een kind opdoet tijdens het spel met een dier, dragen volgens Levinson bij aan de algehele persoonlijkheidsontwikkeling. Door het spel met dieren kan het sommige problemen in de omgang met leeftijdgenootjes oplossen en kan het een balans vinden met betrekking tot het al dan niet afhankelijk zijn van zijn familieleden, aldus Levinson. Hij acht een grote en vriendelijke hond als zeer geschikt gezelschap voor een kind.

De laatste 20 jaren zijn er veel wetenschappelijke onderzoeken (Endenburg, N., 2003 en 2011; Friedmann, E. et al, 2010; Greiffenhagen, S., 2009; Melson, G.F., 2001) gedaan naar de rol van een gezelschapsdier bij de behandeling en begeleiding van chronisch zieken (hartpatiënten), ouderen, adolescenten en kinderen. In deze onderzoeken werden onder andere de volgende resultaten gevonden: -

- Opgroeien met een dier verhoogt het gevoel van eigenwaarde, een positief zelfbeeld
- Het opgroeien met een dier leidt tot betere sociale vaardigheden, meer sociale contacten en een betere inschatting van nonverbale signalen
- Het opgroeien met een dier leidt tot meer empathisch vermogen
- Enkel de aanwezigheid van een dier levert, behalve dat het voor ontspanning kan zorgen, niet zoveel effect op, de hechte relatie met het dier is van belang en het doen van activiteiten met het dier
- Een dier kan een positieve invloed hebben op de taalontwikkeling, op de cognitieve, motorische en de sociaal-emotionele ontwikkeling van kinderen
- De aanwezigheid van een dier en met name het aaien van een dier werkt stressverlagend
- De aanwezigheid van een dier verlaagt de bloeddruk, vermindert pijn en angst, vermindert medicijngebruik

Nimer en Lundahl (2007) hebben een meta-analyse uitgevoerd naar het effect van Animal Assisted Therapy (AAT). Ze hebben 49 studies met elkaar vergeleken. Zij vonden ondersteuning voor het feit dat dieren een helende werking kunnen hebben. Met name op het gebied van autisme kunnen dieren een positieve invloed hebben op de vermindering van symptomen. Maar ook het effect op medische factoren (daling van de bloeddruk, invloed op de hartslag, motorische vaardigheden en coördinatie), emotioneel welzijn en gedragsfactoren (zoals agressie of het zich kunnen aanpassen aan regels) is aangetoond. Een aantal kritische kanttekeningen zijn hier echter op zijn plaats, met name als het gaat om onderzoeken naar het effect van een huisdier op het welzijn en de gezondheid van de eigenaar. Deze onderzoeken meten allemaal verschillende aspecten van gedrag en psychologisch welbevinden, het is vaak 'appels met peren vergelijken'. Bovendien meten veel studies slechts correlatieve verbanden. Het probleem is dat causale verbanden moeilijk vast te stellen zijn. Het is bijvoorbeeld de vraag of het hebben van een huisdier leidt tot meer empathie, of dat degene die een huisdier aanschafte toch al meer empathisch vermogen heeft, dan iemand die geen huisdier aanschafte. Om oorzakelijke verbanden vast te stellen zijn longitudinale studies en een goed opgezet methodologisch design, zoals het werken met experimentele en controle groepen, nodig. Dergelijke studies zijn bovendien ook nodig om effecten op lange termijn vast te stellen (Endenburg, N., 2011). Herzog (2011) maakt ook melding van het feit dat studies waar geen positief effect gemeten wordt (of zelfs een negatief effect), vaak in de loop der tijd verdwijnen en niet eens gepubliceerd worden. Dit geeft een vertekend beeld. Melson (2003) geeft aan dat het belangrijk is om zowel mens-mens relaties als mens-dier relaties in één studie te onderzoeken. Daarnaast is het zinvol te kijken naar de driehoeksverhouding ouder-kind-dier. Het is belangrijk inzicht te krijgen in het dynamische proces van het gezinssysteem.

2. Mens-dier relatie: een verklaring

Hoe kunnen we deze effecten van het dier op de mens verklaren? In de literatuur worden meerdere hypothesen genoemd. De nadruk ligt op het woord 'hypothese'. Een allesomvattende theoretische verklaring voor de heilzame werking van een dier is nog niet gevonden, daarvoor is de onderzoeksgeschiedenis naar dit fenomeen nog te kort. De meeste hypothesen kunnen de invloed van een dier slechts ten dele verklaren. Ik noem er hier enkele veelgenoemde hypothesen.

De biophilie-hypothese

De biophilie-hypothese is ontwikkeld door E.O. Wilson. Met biophilie wordt een psychologische en biologische verbondenheid met de natuur en alle levende wezens bedoeld. Het is een deel van onze evolutionaire erfenis, een product van onze co-evolutie als omnivoren met de dieren en planten, waarvan we afhankelijk zijn om te overleven. Biophilie staat niet gelijk aan liefde voor dieren, het betekent eerder een aangeboren interesse voor alles wat leeft. Deze interesse is, vanuit evolutionair oogpunt gezien, niet alleen opgewekt, omdat we dieren en planten nodig hadden voor voedsel, kleding en onderdak, maar ook omdat dieren een diagnostische waarde hadden. Hun gedrag gaf nl. aan of er gevaar dreigde of dat de situatie veilig was. Dit alles kan verklaren waarom een kind zich aangetrokken voelt tot een dier, en waarom een vriendelijk en ontspannen dier de omgeving tot een veilige plek kan maken, bijvoorbeeld een therapeutische setting, maar ook het huis van de gastouder.

S.R. Kellert stelde 9 perspectieven voor, die elk een andere vorm van betrokkenheid van de mens tot de natuur weergeven. Dit zijn een utilitaristisch perspectief, een naturalistisch perspectief, een ecologisch-wetenschappelijk perspectief, een esthetisch perspectief, een symbolisch perspectief, een humanistisch perspectief, een moralistisch perspectief, een dominerend perspectief en een negativistisch perspectief (Olbrich, E., 2003). In ditzelfde kader stellen Melson en Fine (2010) dat de biophilie hypothese consistent is met het feit dat kinderen dieren kunnen mishandelen (vergelijk het dominerend perspectief), bang kunnen zijn voor dieren of er een hekel aan kunnen hebben (vergelijk het negativistisch perspectief), maar ook gehecht kunnen zijn aan hun dieren (vergelijk het humanistisch perspectief), of gefascineerd kunnen zijn door wilde dieren of dinosauriërs en er alles over willen weten (vergelijk ecologisch-wetenschappelijk perspectief).

Greiffenhagen (2009) stelt dat het, gezien vanuit de biophilie hypothese, mogelijk is dat sociologische concepten als 'partnerschap', 'familielidmaatschap' en 'vriendschap', oorspronkelijk ontwikkeld voor relaties tussen mensen, ook toe te passen zijn op relaties tussen mens en dier. Dit zou verklaren waarom mensen hun huisdier vaak zien als een lid van de familie (Endenburg, N., 2011), of als hun beste vriend (Melson, G.F., 2003). Overigens kunnen opmerkelijke vriendschappen ook ontstaan tussen verschillende diersoorten, zoals tussen de gorilla Koko en een klein poesje, tussen de golden retriever en de koi karper (Holland, J.S., 2011). Volgens Melson en Fine (2010) voorspelt de biophilie hypothese slechts veranderingen in gedrag en stemmingen, wanneer een dier of ander levend wezen daadwerkelijk aanwezig is, ze voorspelt geen lange-termijn veranderingen, met name wanneer het dier niet meer aanwezig is.

Ook geeft de biophilie hypothese geen prioriteit aan dieren, maar wordt de algehele natuur gezien als onlosmakelijk verbonden met de mens. Zo zal dus het ene kind meer affiniteit hebben met flora, het andere met fauna.

Hypothesen van de verschillende persoonlijkheidslagen, bewuste en onbewuste processen, impliciete en expliciete functioneringsprocessen

Olbrich (2003) haalt het werk aan van Erich Rothacker, die in de jaren 30 van de vorige eeuw berichtte over de verschillende persoonlijkheidslagen van de mens. Hij stelt dat het sociale samenzijn, en in dit verband ook de verbondenheid met andere levende wezens, mede bepaald wordt door processen die in diepere lagen van de persoonlijkheid liggen. Deze onbewuste processen bevinden zich letterlijk ook in de diepere lagen van de hersenen, in de oudere delen van het centrale zenuwstelsel, onder andere de hersenstam. Volgens Rothacker is er ook een verbondenheid tussen de bewuste processen in de hogere 'lagen' en deze dieper gelegen lagen. De hogere processen kunnen niet functioneren zonder processen die zich afspelen in de dieper gelegen lagen. Andersom is wel mogelijk; de dieper gelegen processen zijn autonoom. Rothacker was van mening dat de verbondenheid met een ander levend wezen ook leidt tot een verbondenheid van de verschillende lagen/processen binnen een persoon.

Deze hypothese doet ook denken aan de psychodynamische theorie van Freud, met de verschillende niveaus van bewustzijn; het id, ego en super-ego. Vanuit dit standpunt hebben kinderen en dieren een natuurlijke verwantschap, omdat het handelen van beiden geleid wordt door biologische behoeften. Volgens Jung wordt een dier vaak als symbool gebruikt om uitdrukking te geven aan het Zelf. Het belang van het dier komt tot uitdrukking in het gebruik van projectietests, het gebruik van speelgoeddieren en dierpoppen in speltherapie, en het gebruik van dieren in kinderboeken (Melson, G.F., & Fine, A.H., 2010).

Epstein maakt ook onderscheid tussen een impliciete functioneringsmodus en een expliciete functioneringsmodus. De impliciete modus wordt geleid door ervaringen, is intuïtief, is met emoties en stemmingen verbonden. De expliciete modus is cognitief, wordt gekenmerkt door analytisch rationeel denken. Dieren spreken met name deze impliciete, ervaringsgeleide functioneringsmodus aan, die in een wereld van efficiëntie en cognitieve controle op de achtergrond is geraakt. Jonge kinderen handelen voornamelijk vanuit deze impliciete ervaringsgeleide modus. Pas na de puberteit wordt het rationeel-analytische denken mogelijk.

Uit het bovenstaande wordt duidelijk wat de kracht van het dier is, namelijk dat ze ondersteuning kunnen bieden bij de integratie van onbewuste en bewuste processen, van de impliciete ervaringsgeleide functioneringsmodus en de expliciete cognitieve functioneringsmodus. Ze zorgen dat niet het rationele, cognitieve handelen de overhand krijgt, maar dat we ons ook (weer) laten leiden door gevoelens en intuïtie, kortom dat we ons weer een beetje kind kunnen voelen. Deze hypothese verklaart mijns inziens ook waarom kinderen zich zo aangetrokken voelen tot dieren. Ze communiceren op eenzelfde niveau.

Hechtingstheorie

Beetz (2003) probeert de relatie met een dier te verklaren vanuit de hechtingstheorie van Bowlby. Zoals een kind een relatie opbouwt met een hechtingspersoon (in eerste instantie de moeder, later ook andere personen), en, afhankelijk van de ervaringen in deze relatie, een bepaald verwachtingspatroon (intern werk model) opbouwt, zo kan het kind ook een hechtingsrelatie met een dier hebben. Deze bevindingen over deze relatie worden toegevoegd aan het intern werkmodel. De opgedane ervaringen in de vroege kinderjaren, of dat nu in relatie tot een mens of tot een dier is, leiden tot een intern verwachtingspatroon, dat consequenties heeft voor vriendschappen, partnerschap en sociale contacten gedurende het hele leven. In hoofdstuk III.7 kom ik uitgebreider op deze hypothese terug.

Humanistische psychologie

In de humanistische psychologie wordt de doelstelling nagestreefd, dat iemand kan zijn, wie hij werkelijk is. Dit is een doel dat ook in vele pedagogische beleidsvisies van gastouderbureaus is opgenomen. Het kind voelt zich gezien, gerespecteerd, kan en mag zichzelf zijn. Rogers spreekt van authenticiteit. Iemand is authentisch als hij in evenwicht is, eerlijk overkomt, als digitale (verbale) en analoge (nonverbale) communicatie met elkaar in overeenstemming zijn. In de cliënt-centered therapie van Rogers moet een therapeut onvoorwaardelijke positieve aandacht hebben, congruent zijn in zijn houding, dat wil zeggen authentisch, empathisch zijn, zonder twijfel of oordeel naar de ander luisteren. En dat is nou precies wat een dier doet; hij neemt de ander zoals hij is, hij gedraagt zich zoals hij werkelijk is, is dus authentisch, kan zich inleven in de mens en gevoelens goed aanvoelen, luistert zonder te oordelen. Een dier werkt als katalysator, als 'deuropener'.

II. DIERONDERSTEUNENDE PEDAGOGIEK – EEN DEFINITIEBEPALING

In de literatuur worden nogal wat termen gebruikt, daar waar het gaat om de samenwerking tussen mens en dier (Chandler, C.K., 2005; Endenburg, N., 2010, de Bruin, A. & Keizer, M., Bezoekdier Nederland; Tijdschrift Tiergestützte, Nr 2 – 2011) . Hieronder volgt een definitiebepaling van enkele termen. In het kader van deze scriptie beperk ik mij tot de doelgroep kinderen. Uiteraard zijn er naast kinderen ook andere doelgroepen mogelijk, zoals ouderen, lichamelijk of geestelijk gehandicapten, patiënten in ziekenhuizen, hospices, verpleeg- en verzorgingshuizen, gevangenen, etc.

1. Dierondersteunende activiteit (DOA)

Hier gaat het om niet-doelgerichte activiteiten met dieren, veelal in de recreatieve sfeer. Plezier in het contact met een dier is belangrijk, wat het welzijn van het kind verhoogt. De eigenaar van het dier en/of degenen die de activiteit begeleidt hoeft geen pedagogische opleiding of een specialistische opleiding in de dierondersteunende therapie en pedagogiek te hebben. In principe hoeft het dier niet een speciale opleiding te hebben, maar moet wel voldoende getraind en gesocialiseerd zijn. Dit is een basisvoorwaarde voor elke inzet van een dier.

Voorbeelden van dergelijke activiteiten zijn aaien, spelen, informatie/educatie over het dier zelf geven. Het gaat hier om minder formele interacties tussen kind en dier.

In het Engels wordt DOA aangeduid met animal assisted activity (AAA), in het Duits noemen we het Tiergestützte Aktivität.

2. Dierondersteunende therapie (DOT)

Deze activiteit vindt plaats in een therapeutische setting. Van tevoren is het doel omschreven dat men met de interventie bereiken wil. Het hele therapeutische proces wordt gedocumenteerd en geëvalueerd. Het dier is een integraal hulpmiddel in het behandelingsproces. De therapeut is gekwalificeerd; psycholoog, orthopedagoog, ergotherapeut, fysiotherapeut, arts, logopedist, etc. Het dier moet speciaal voorbereid en getraind worden voor deze taak.

Dot kan ingezet worden bij een breed scala van problemen, zoals bij lichamelijk zieke kinderen, kinderen met ontwikkelings- en gedragsstoornissen, zoals autisme en ADHD, kinderen met sociaal-emotionele problematiek en bij het verminderen van ongewenst gedrag en aanleren van gewenst gedrag. De therapie kan zowel individueel als in groepsverband plaatsvinden.

De Engelse term voor DOT is animal assisted therapy (AAT), de Duitse term is Tiergestützte Therapie.

3. Dierondersteunende Pedagogiek (DOP)

Hier gaat het om de inzet van een dier bij het stimuleren van ontwikkelingsprocessen en leerprocessen. Het doel van deze interventie kan vooraf gedefinieerd worden, maar dat is geen voorwaarde, zoals bij DOT wel het geval is. Documenteren van het ontwikkelingsproces is wenselijk. DOP wordt uitgevoerd door pedagogen, opvoeders, leerkrachten, die geschoold zijn en competent zijn op het gebied van dierondersteunende interventies. Ook het dier moet getraind zijn voor dit doel. Doelgroepen kunnen zijn scholen, kinderdagverblijven en Buitenschoolse opvang, gastouderopvang, woongroepen. DOP kan zowel individueel als in groepsverband uitgevoerd worden. Een voorbeeld van DOP is de schoolhond in de klas of de voorleeshond.

In het Duits spreekt men van Tiergestützte Pädagogik

III. DIERONDERSTEUNENDE PEDAGOGIEK IN DE GASTOUDEROPVANG

Uit een onderzoek van TNS NIPO uit 2007 blijkt dat 56% van de Nederlandse huishoudens in het bezit is van een huisdier. De werkgroep 'Feiten en Cijfers van de Gezelschapsdierensector' (Hogeschool HAS Den Bosch, 2011) meldde dat in gezinnen in 59% van de gevallen een huisdier aanwezig is. Katten (49%) en honden (36%) worden het meest gehouden. Ouders schaffen een dier aan om hun kinderen verantwoordelijkheid bij te brengen en omdat ze denken dat het goed is voor de ontwikkeling van het kind (Endenburg, N., 2003 en 2011).

1. Het belang van spel voor de ontwikkeling van een kind en de rol die een dier hierbij kan hebben

Spelen hoort bij kinderen. Door middel van spel ontdekken kinderen hoe de wereld in elkaar zit. Ze leren motorische, cognitieve, communicatieve en sociale en emotionele vaardigheden. Uiteraard betekent spelen voor de kinderen zelf vooral plezier maken. Het is algemeen bekend dat ook dieren spelen. Maar volgens Delfos (2011) doet de mens het langer, omdat hij langer hulpeloos is. Vooral jonge zoogdieren spelen. Door te spelen ontwikkelen ze hun spieren en coördinatie, de vleeseter oefent de jachttechnieken. Zoals een spelende kitten de staart van zijn moeder bespringt of een speelgoedmuisje, zo bespringt hij op dezelfde manier later zijn prooi. Temple Grandin (2005) probeert spelgedrag te verklaren vanuit de ontwikkeling van de hersenen. Zij stelt dat we in ieder geval geen neocortex nodig hebben om te spelen. Beschadiging van de voorhoofdskwabben – het gebied van de neocortex dat besluiten neemt en verantwoordelijkheid opeist – leidt tot meer spelgedrag. Naarmate de voorhoofdskwabben dominantier worden, neemt spelgedrag af. Dat geldt ook als ze gestimuleerd worden door bijvoorbeeld Ritalin, wat vaak wordt voorgeschreven bij kinderen met ADHD. Ook stresshormonen en oxitocine verminderen het spelen. Tijdens het spelen komen er veel opioïden vrij, allemaal aanwijzingen dat er mogelijk een relatie is tussen spelen en hersenontwikkeling (Grandin, T., 2005).

Overigens is er wel degelijk een verschil tussen jongens en meisjes, als het gaat om voorkeur voor bepaald speelgoed. Jongens spelen vaker met autootjes, spelen wilder, houden van rennen en stoeien en hebben ook een voorkeur voor gevechtspelletjes. Meisjes spelen liever met poppen en hadden als baby al een voorkeur voor zachte en zachtgekleurde knuffels, waar jongens kiezen voor harde knuffels met felle kleuren. De ervaring in mijn eigen praktijk als gastouder bevestigt deze speelgoedvoorkeur. Het verschil komt ook in tekeningen tot uiting. Meisjes tekenen vooral menselijke figuren, vrouwen en meisjes, bloemen, vlinders en gebruiken heldere kleuren. Jongens tekenen technische voorwerpen, gevechten en wapens en vervoersmiddelen in donkere en koele kleuren. Dit lijkt vooral te maken te hebben met de hoeveelheid testosteron in de baarmoeder, die bij jongens hoger is dan bij meisjes (Swaab, D., 2010; Delfos, M.F., 2011)

De evolutietheorie van Darwin heeft veel invloed gehad op speltheoretici. Groos is de mening toegedaan dat spel dient ter oefening van vaardigheden die belangrijk zijn in het volwassen leven.

Volgens Hall was spel noodzakelijk voor de ontwikkeling van de mens als soort, maar tegelijkertijd is spel ook een noodzakelijk doorgangsstadium voor de ontwikkeling van het individu (recapitulatietheorie). Schaller zag spel vooral als ontspanning na verrichte arbeid, Spencer benadrukte dat spel een uitlaatklep is voor een teveel aan energie. Ljublinskaja zag spel als een weerspiegeling van de realiteit, een vroege vorm van kennisverwerving. (Mönks, F.J. & Knoers, A.M.P., 2004)

Maar wat is nou eigenlijk spel? Enkele kenmerken, die in de literatuur genoemd worden:

*Spel speelt zich af in een andere realiteit, in een ander kader (reframing). We geven elkaar de boodschap door dat we spelen. We leren dit kinderen al heel jong, door bijvoorbeeld een 'speelgezicht' op te zetten (opgetrokken wenkbrauwen, open mond, wijd open ogen) en speelgeluiden (hoge toon, verlengde klinkers) te maken. Ook apen hebben een 'speelgezicht'. Ze zetten dit vooral op als de moeder van de jongste aap in de buurt is. Ze willen daarmee aangeven dat alles o.k. is, dat ze 'maar aan 't spelen' zijn. Wij mensen doen dat vaak met een knipoog en een glimlach (de Waal, F, 2010).

* In het spel vervagen de grenzen van de werkelijkheid (reversal). In het spel is alles mogelijk. Overigens kunnen kinderen volgens Delfos (2011) heel goed onderscheid maken tussen fantasie en werkelijkheid. Zo zijn 'echt vechten' en 'nepgevechten' twee verschillende dingen. Willner stelt dat agressieve kinderen het minst vaak meedoen aan 'speelgevechten', vermoedelijk omdat ze te vaak de regels van het spel overtreden (Delfos, M.F., 2011). In haar boek 'Denken als de dieren' (2005) schrijft Temple Grandin ook dat nepgevechten of stoeien bij dieren in niets lijken op echte gevechten. Beiden spelen zich in heel verschillende hersencircuits af. Agressie (echt vechten) is voor de hersenen heel iets anders dan spelen (stoeien of nepgevechten). Nepgevechten bij dieren zijn ook niet bedoeld om te leren winnen. Als een jonger en een wat ouder dier samen spelen, zal de oudste zich vaak aanpassen in het spel. Hij gaat op zijn rug liggen en verliest het spel met opzet. Dit heet de self-handicappingstrategie of rolwisseling (Grandin, T., 2005; de Waal, F. 2010). Dit zou betekenen dat nepgevechten bij dieren bedoeld zijn om te leren winnen én verliezen, omdat elk dier in de verschillende levensfasen te maken krijgt met zowel de dominante rol als de ondergeschikte. Misschien heeft het stoeien en het spelen van nepgevechten, wat vooral bij jongens voorkomt, wel eenzelfde functie, namelijk leren omgaan met winst en verlies.

*spel is een variatie op een thema. Het spel begint met een bepaald thema of gedachte, waaromheen allerlei aspecten kunnen worden bedacht of uitgevoerd. Zo kunnen met een aantal speelgoedpaardjes en een manege een hele reeks verzorgende handelingen (borstelen, voeren) worden uitgevoerd, maar ook allerlei sportieve oefeningen, bv. springen over hindernissen.

* spel is plaats- en tijdgebonden. De grenzen van het spel zijn vaak ruimtelijk vastgelegd. Het kind speelt bijvoorbeeld binnen, onder de tafel, of buiten. Helaas spelen kinderen steeds meer binnenshuis, terwijl buiten spelen juist zo belangrijk is voor de motorische en sociale ontwikkeling. Dit komt vooral door de opkomst van de computer en spelletjes als de wii en door de onveiligere omgeving buitenshuis. Kinderen die onvoldoende buiten spelen worden zelfs in hun ontwikkeling geremd (Delfos, M.F., 2011). Buiten spelen nodigt ook uit tot het ontdekken van de levende en dode natuur, het ervaren van de verschillende weersomstandigheden en de seizoenen. Natuurlijke materialen en bouwstoffen liggen letterlijk voor het oprapen.

Spel is ook vaak afgebakend in tijd (bijvoorbeeld spelen totdat we fruit gaan eten).

* In het spel is er ook sprake van een cyclische herhaling. Kinderen spelen hetzelfde spel vaak opnieuw, met kleine variaties erin. Dit geeft ze een gevoel van zekerheid, het lijkt alsof ze de grenzen van tijd en ruimte kunnen bepalen (Mönks, F.J. & Knoers, A.M.P., 2004). Ook leren kinderen door herhaling. Hetzelfde geldt voor dieren.

* Spel moet spannend en opwindend zijn. Het spel leidt vaak tot een climax, waarna ontspanning optreedt. Innerlijke, emotionele gespannenheid kan spelen (en daardoor leren) belemmeren. Gerichte speltherapie kan dan een uitkomst bieden. De inzet van een dier hierbij kan een opening bieden, omdat de aanwezigheid van het dier ontspannend werkt (Frick-Tanner, E. & Tanner-Frick, R., 2003; Chandler, C.K., 2005).

In de literatuur worden verschillende spelvormen besproken.

Zo maakte het echtpaar Bühler onderscheid tussen (overgenomen uit "Ontwikkelingspsychologie", Mönks, F.J. & Knoers, A.M.P., 2004):

- Bewegings- en functiespelen (0- ± 3 jaar): activiteiten van motorische, vocale en zintuiglijke aard
- Rollen-, fantasie- en fictiespel (vooral tussen 2 en 5 jaar): alle activiteiten met een 'alsof'-karakter.
- Receptief spel (niet vóór het 2de levensjaar aanwezig): openstaan voor en opnemen van nieuwe indrukken.
- Constructief spel (al vanaf 2 jaar aanwezig, maar vooral vanaf 5 jaar toenemend): het maken van iets.

Parten hanteert een andere indeling, bekeken vanuit haar belangstelling voor sociaal gedrag:

- Ongerichte bewegingen: niets doen, wat rondkijken, her en der wat kijken, aan eigen lichaam frunniken
- Toeschouwersgedrag: andere kinderen, die met iets bezig zijn, observeren
- Solitair spel: alleen spelen, zichzelf bezighouden
- Parallelspeel: naast elkaar spelen met hetzelfde materiaal, zonder uitwisseling van materiaal en zonder communicatie
- Associatief spel: samen spelen, maar zonder concentratie op een doel, zonder rol- en materiaalverdeling
- Coöperatief spel: samenwerking en coördinatie van materiaal en rollen, overleg en verdeling van 'taken'

Piaget had weinig oog voor de sociale en culturele factoren en bekeek het spel vanuit de cognitieve ontwikkeling. Hij onderscheidt drie verschillende stadia (Delfos, M.F., 2011):

- Sensori-motorische periode (0-18 maanden): praktisch spel of oefenspel. Oefenend omgaan met objecten, om zodoende beter vertrouwd te raken met de eigenschappen ervan.

- Pre-operationele periode (2-7 jaar): symbolisch spel. Het 'doen alsof' spel (vergelijkbaar met het fictiespel van Bühler). Hier gaat het om het principe van assimilatie. Gedragingen worden uit hun context gehaald en met andere objecten in opeenvolgende combinaties uitgebeeld. Tot 7 jaar kan het kind nog niet echt samenspelen, het is te egocentrisch.
- Concreet-operationele periode (7 – 11 jaar): Spel volgens regels. Kinderen dramatiseren en spelen het sociale leven volgens de sociale en collectieve regels, zowel opgelegd als zelf bepaald. Volgens Piaget ontwikkeld zich het spel van individueel-praktisch naar individueel-symbolisch tot sociaal-collectief-symbolisch.

Vygotsky bekijkt het spel weer vanuit de sociaal-emotionele ontwikkeling. Volgens hem heeft spelen de functie van oefenen en begint het kind pas bij een jaar of drie met 'doen alsof' spel.

Daarnaast kan men ook onderscheid maken tussen gestructureerd spel, waarbij er sprake is van een doel, een activiteitenplan en evaluatie, en ongestructureerd spel, waarbij het kind de vrijheid heeft om zelf te ervaren, te experimenteren en te onderzoeken.

Hieronder zal ik, bij de beschrijving van de verschillende ontwikkelingsgebieden, verder ingaan op de verschillende spelvormen en mogelijkheden om dieren in het spel te betrekken.

2. Het belang van structuur in de dagelijkse opvang en de rol die een dier hierbij kan hebben.

Het structureren van de dag is een belangrijk onderdeel bij de opvang van kinderen. Het biedt kinderen veiligheid, geborgenheid en houvast. Het ontbreken van structuur kan leiden tot chaotische taferelen; het kind weet niet waar het aan toe is.

Hetzelfde geldt eigenlijk voor dieren. Ze zijn gebaat bij regelmaat in de verzorging, vaste voedertijden, contactopname en rusttijden. Voor het socialiseren en tam maken van (jonge) dieren zijn structuur en regelmaat van belang.

Beiden kun je combineren door bv. samen met de kinderen op elke dag op een vast tijdstip de dieren te voeren, bijvoorbeeld elke morgen zodra alle kinderen aanwezig zijn. Tegenwoordig hebben kinderen niet meer zoveel mogelijkheden om voor een ander, bijvoorbeeld jongere broertjes of zusjes, te zorgen. In andere culturen is dat vaak heel gebruikelijk. Kinderen zijn niet alleen de ontvangers van zorg, maar kunnen zelf ook zorgen en zich daardoor belangrijk en nuttig voelen. Het verhoogt de eigenwaarde. Ze leren meer aandacht te hebben voor de behoeften van anderen, het leert ze empathisch vermogen te ontwikkelen (Melson, G.F., 2001). Overigens is het zorgen voor een dier niet sexe-gebonden. Waar jongens het zorgen voor een baby of pop al snel 'iets voor meisjes' vinden, vinden ze het zorgen voor een dier wel leuk.

Structuur komt ook tot uiting in de regels, normen en waarden, die je hanteert. In de omgang met dieren zijn er vaste regels, waar iedereen zich aan moet houden, net zoals er regels zijn in de omgang met elkaar. Zo kunnen kinderen bijvoorbeeld leren, dat ze niet achter de konijnen of cavia's aan mogen rennen, dat ze de dieren zelf niet op mogen oppakken. Door uit te leggen waarom deze regels

gelden, kun je kinderen respect voor dieren en de natuur bij brengen. Het hanteren van regels komt het welzijn van de dieren ten goede. Ook dieren moeten zich overigens aan bepaalde regels houden. De hond mag bijvoorbeeld niet op de bank of eten van een lage tafel pakken. Regels zijn ook nodig om de veiligheid in de omgang met dieren te waarborgen.

Je kan kinderen en dieren ook structuur bieden door herkenbare opvoedmethoden en –technieken te gebruiken. Zo werkt belonen van gewenst gedrag beter dan het straffen van ongewenst gedrag, wat slechts leidt tot het tijdelijk stopzetten van dit gedrag. Hierover zijn alle theoretici het wel eens (Delfos, M.F.,2011). Tegelijkertijd kun je nieuw gedrag aanleren door het gewenste gedrag te belonen. Het tonen van waardering en het versterken van het zelfbeeld is een sterke bekrachtiger. Ongewenst gedrag afleren kun je doen door het bv. te negeren (extinctie).

Bij training van dieren gelden dezelfde principes. Dit schept voor kinderen duidelijkheid. Je kan ze bijvoorbeeld duidelijk maken dat ze de hond alleen mogen belonen met een snoepje, als hij het gewenste gedrag laat zien, zoals gaan zitten op het commando 'zit'.

Daarnaast kan het dier zelf als beloner fungeren om het gewenste gedrag bij kinderen te stimuleren. Onderzoek heeft aangetoond dat dieren de eigenwaarde van kinderen kunnen verhogen (Endenburg, N.,2003 en 2011)

3. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de sensorische ontwikkeling

De zintuiglijke vermogens, zoals de tastzin, smaak, reuk, horen en het zien, ontwikkelen zich al in de baarmoeder. In tegenstelling tot wat vroeger werd gedacht, kunnen baby's al gebruik maken van deze zintuiglijke vermogens en op deze manier de wereld om hen heen selectief onderzoeken. De verschillende zintuiglijke systemen kunnen ook al vroeg samenwerken. Zo kunnen bijvoorbeeld visuele en auditieve informatie gecombineerd worden (Mönks, F.J.& Knoers, A.M.P., 2004). Auditieve prikkels zijn voor jonge baby's echter belangrijker dan visuele. Het kind zal zijn aandacht eerst richten op een geluid en het dan met zijn ogen zoeken. De auditieve prikkel stuurt vanuit de hersenen de oogspieren aan (Delfos, M.F.,2011).

De tastzin speelt bij baby's een belangrijke rol. Zij onderzoeken de wereld door voorwerpen te voelen. Vooral in de mond bevinden zich veel tastreceptoren. Vandaar dat baby's alles in de mond steken. Jonge paarden doen hetzelfde. Zij onderzoeken alles door het in hun mond te pakken. Overigens bevinden zich over het gehele huidoppervlak veel zenuwuiteinden, waardoor baby's uiterst gevoelig zijn voor aanraking. Meisjes lijken gevoeliger dan jongens, waardoor zij vaker geknuffeld worden, omdat zij hier positiever op reageren. Verschillende onderzoeken hebben aangetoond dat lichamelijk contact van levensbelang is. Zonder contact met de verzorger, zal een kind in een depressie raken en uiteindelijk sterven (Delfos, M.F., 2011). Het experiment van Harlow met het resusaapje dat contact met een kunstmoeder verkiest boven voeding is tekenend voor het belang van tactiele stimulering. Overigens is alleen lichamelijk contact (dus stimulering van de tactiele waarneming) niet voldoende voor een goede ontwikkeling. Voor een goede hechting is liefde en aandacht ook van essentieel belang.

Een baby kan al in zijn eerste levensjaar verschil waarnemen tussen een levend wezen en een levenloos object. Zo kunnen dieren dus al voor zeer jonge kinderen interessant zijn, omdat zij

perceptueel interessant zijn, de aandacht vasthouden en de nieuwsgierigheid wekken, meer dan een pluche dier (Melson, G.F., 2003). Hier kun je bijvoorbeeld gebruik van maken door een baby op de buik voor een ren met dieren (bijvoorbeeld cavia's en konijnen) te leggen. De beweging van de dieren zal de interesse van het kind opwekken en het zal geneigd zijn deze met de ogen te willen volgen. Het optillen van het hoofdje en de training van de nekspieren wordt daarmee gestimuleerd.

Om de sensorische waarneming te stimuleren in de baby- en peuter- en kleuterfase (ook op latere leeftijd blijft dit natuurlijk zinvol en leuk), zijn diverse activiteiten mogelijk, waarbij een dier wordt ingezet:

Voelen

Het aaien van een dier is in de eerste plaats een belangrijke sensorische waarneming. Door verschillende soorten dieren te aaien en hun vachtstructuur te voelen, krijgt het kind verschillende tactiele prikkels. Een varken voelt heel anders aan dan een poes. Er zijn bijvoorbeeld ook binnen éénzelfde diersoort veel verschillende rassen met elk een verschillende vachtstructuur. Dat geldt bijvoorbeeld voor honden. Vergelijk de vacht van een ruwharige terriër maar eens met die van een poedel. Maar ook bij cavia's zijn er veel verschillende soorten met verschillende vachten (bv. een rex en een gladharige cavia), die prima samen in één groep kunnen leven. Naast deze tactiele waarneming zorgt het aaien ook voor ontspanning.

Natuurlijk kun je ook ander diersoorten betrekken bij het stimuleren van de tactiele waarneming, zoals bijvoorbeeld een schildpad, een kikker of een slak, een hagedis of een vogel, een mestkever. Ook in de vrije natuur zijn hiervoor mogelijkheden genoeg voorhanden.

Andere activiteiten zijn het door de vingers laten gaan van het schelpenzand en het vogelvoer bij het schoonmaken van de vogelkooi, het maken van voelzakjes met bijvoorbeeld stro/hooi/voer van de konijnen/schapenvacht/staartharen van het paard/enz. Ook is het leuk om de hond eens met de blote voeten te aaien, i.p.v. met de handen.

Horen

Kinderen tonen al jong interesse in diergeluiden. Welk dier maakt welk geluid? De vogel klinkt heel anders dan de cavia. Overigens zijn cavia's voor de auditieve stimulering erg interessant. Zij maken namelijk veel verschillende geluiden, die allemaal een andere betekenis hebben. Dieren kunnen, behalve stemgeluid, ook geluid maken met hun poten. Denk bijvoorbeeld aan het stampen met de achterpoten van een gerbil of konijn (het trommelen), wat duidt op gevaar. Of het ritselen van het stro van rondrennende cavia's.

Dieren kunnen vaak veel beter horen dan wij. Om dit aan kinderen duidelijk te maken, kun je ze door een trechter aan de oren, gemaakt van papier, laten ervaren hoe het is om zoveel geluiden te horen. Door een kind te blinddoeken, kan het zich ook beter concentreren op geluiden, en dan bijvoorbeeld raden van welk dier een geluid is.

Ook kun je je oor eens tegen de buik van een paard of ezel leggen. Dan hoor je het gerommel van de spijsvertering.

Zien

Bewegende dieren trekken al vroeg de aandacht van een baby. Daarom is een tropisch aquarium voor baby's al heel interessant. De bewegende vissen trekken de aandacht. Een baby begint pas vanaf 4 maanden kleuren te onderscheiden, en dan in de eerste plaats felrood. Ook het diepteperspectief begint zich te ontwikkelen. Vanaf dat moment zijn de kleuren van de tropische vissen ook een interessant gegeven. Vóór die tijd wordt de aandacht van een baby vooral gericht op gebogen, ronde vormen met veel contrast, met name in zwart-wit. Vanuit dit perspectief zou een Hollander (konijn) mogelijk interessant zijn voor een baby.

Het observeren van verschillende dieren is voor kinderen van alle leeftijden natuurlijk een boeiende bezigheid. Als er meerdere dieren in de opvang aanwezig zijn, kun je het spelletje "ik zie, ik zie, wat jij niet ziet" spelen, waarbij een kind één dier in gedachte neemt en de anderen moeten raden welk dier dat is.

Proeven

Het is een leuke activiteit om met de kinderen het voer voor de dieren klaar te maken. Wat eten ze zoal en hoe smaakt het? Groenten, kruiden en fruit, wat o.a. cavia's en konijnen eten, kunnen door de kinderen geproefd worden. Zo kunnen ze kennis maken met verschillende smaken, zoals bitter, zoet en zuur. Je kan dat ook geblinddoekt doen en kinderen laten raden wat ze eten, bv peer, appel of wortel. Kinderen die op jonge leeftijd al veel verschillende smaken hebben waargenomen, lusten vaak meer als ze ouder worden.

Ruiken

Levinson vond een grote, vriendelijke hond voor een kind geschikter dan een pluche dier, omdat hij zich beweegt, actief communiceert en omdat hij een bepaalde geur heeft (Greiffenhagen, S., 2009). Het belang van geuren voor de communicatie en interactie tussen mensen is lang onderschat. Het olfaktorische zintuig schijnt voor de communicatie even belangrijk te zijn dan de andere zintuigen. Alleen al daarom zou een dier dus meer waarde hebben dan een pluche knuffel (die overigens van kinderen ook nooit gewassen mag worden, 'omdat hij dan niet meer lekker ruikt'). Niet alle dieren ruiken hetzelfde en ook hondenpoep ruikt bijvoorbeeld heel anders dan paardenpoep.

Mogelijke activiteiten zijn (geblinddoekt) 'snuffelen' als een konijn en vertellen wat je ruikt, of uitmesten in de paardenstal of wei.

4. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de motorische ontwikkeling

De motorische ontwikkeling van kinderen verloopt de eerste 1,5 jaar volgens een min of meer vast patroon, maar met een grote variatie in tempo. Grofweg gezien ontwikkelen de bewegingen zich van hoofd naar voet, van romp naar uiteinden van de ledematen en van grove motoriek naar fijne motoriek en oog-handcoördinatie.

Buikligging en bewegingsruimte zijn belangrijk voor de ontwikkeling van roterende beweging rond de lichaamsas. Het is van essentieel belang voor de integratie van beide hersenhelften. Kinderen die niet op de buik worden gelegd, leren moeilijker omrollen en kruipen. Zij vertonen het zgn.

‘scootergedrag’, het op de billen voort schuiven. Er is een verband gevonden tussen dit gedrag en motorische achterstand en leerproblemen (dyslexie) op latere leeftijd (Delfos, F.D., 2011).

Bewegende dieren in de directe omgeving van baby’s zullen het kind stimuleren, buikligging plezieriger maken en uitnodigen tot beweging en (later) kruipen.

Grandin (2005) zegt dat rennen, springen en motorisch spel samenhangt met de ontwikkeling van de hersenen en de opbouw van spiervezels. Fysieke beweging is waarschijnlijk de basis voor een enorme hoeveelheid theoretische, sociale en emotionele intelligentie. Ook Piaget heeft gezegd dat beweging fundamenteel is voor het leren. Het gebrek aan beweging bij veel kinderen is dan ook niet enkel nadelig voor de lichaamscoördinatie, maar ook voor de ontwikkeling van de hersenen en het leren.

De motorische ontwikkeling van kinderen, zowel de grove als de fijne motoriek, kan op velerlei manieren gestimuleerd worden met behulp van dieren. De verzorging van de dieren is hier een voorbeeld van. Het schoonmaken van een konijnen- of caviahok stimuleert de grove motoriek. Denk bijvoorbeeld aan het leegscheppen met blik. Het aanvegen van de ren en het gebruik van veger en blik is hier ook een goed voorbeeld van. Hiervoor zijn grote armbewegingen en een goede oog-handcoördinatie nodig.

Ook kun je de voerbakjes vullen met voer, door het er met een lepel in te scheppen. Dit is een goede oefening voor zowel grote als fijne motoriek (het vasthouden van de lepel), en oog-handcoördinatie. Naarmate kinderen ouder worden, wordt de handvoorkeur steeds duidelijker, zo rond een jaar of vier. Het borstelen van de hond, kat, cavia, konijn of paard is ook een goede oefening voor het stimuleren van deze motorische vaardigheden.

Het rijden op een paard of ezel is een goede balansoefening, stimuleert de onafhankelijke beweging van linker- en rechter lichaamshelft, en zorgt dus ook voor een goede integratie van beide hersenhelften.

Er zijn veel bewegingsspelletjes te bedenken, die je samen met vooral een hond, ezel of paard kunt doen. Denk hierbij aan wandelen, samen met de hond rennen van een heuveltje af of door het bos, klimmen en klauteren over boomstammen (kan de hond dat ook?), een parcours afleggen met de hond (agility), ezel of paard, of met het konijn (kanin-hop). Materiaal dat uitnodigt om te klimmen en te klauteren en de balans te oefenen, én ook geschikt is om agility-spelletjes met de hond te doen, zijn bijvoorbeeld de scogym sets van de firma Wesco (www.wesco-group.com), geschikt voor kinderen van 3-8 jaar.

Het probleem van overgewicht en obesitas bij kinderen is in onze maatschappij een toenemend probleem. In 1997 had 12% van de Nederlandse kinderen een probleem met overgewicht en de tendens is dat dit percentage stijgt. Al op voorschoolse leeftijd blijkt het aantal kinderen met overgewicht toe te nemen (Bulk-Bunschoten, A.M.W., et al, 2005). Kinderen die op jonge leeftijd kampen met overgewicht, hebben grote kans ook als volwassene overgewicht te hebben. Dit geldt bv. voor 80% van de 9-jarige kinderen, die obese zijn. Bij jongere kinderen is die relatie minder duidelijk (Braet, C, 1997).

De gevolgen van overgewicht en obesitas zijn ernstig; hart- en vaatziekten, type 2 diabetes, gewrichtsproblemen, slaapproblemen en psychosociale problematiek (pesten, laag zelfbeeld).

Hoewel behandelingsprogramma's teleurstellende resultaten laten zien, lijkt een combinatie van voedingsrichtlijnen en verandering van eetpatroon, meer beweging en minder inactiviteit hoopvol. Wellicht zijn hier mogelijkheden voor de inzet van dieren. Met een hond moet je dagelijks wandelen, kun je gaan joggen. Dit werkt motiverend en maakt bewegen wellicht een stuk leuker. Volgens Braet (1997) hebben Epstein en Wing een profiel voor een ideaal bewegingsprogramma opgesteld: het moet een hoge energie-output hebben, met geringe kans op blessures, met beperkt materiaal uit te voeren zijn en liefst individueel uitvoerbaar zijn. Een stevige wandeling van een half uur met de hond, of joggen met de hond lijkt me hier een prima voorbeeld van. Ook Bulk-Bunschoten en collega's (2005) stellen dat beweging belangrijk is. Een kind met obesitas heeft matig intensieve beweging gedurende 90 minuten per dag nodig. De volgende criteria zijn belangrijk: activeren van grote spiergroepen, het lichaam over afstand verplaatsen, relatief lange duur en dagelijkse beweging. Zij noemen in dit verband het belang van buiten spelen. De dagelijkse wandeling, waarbij je onderweg allerlei spelletjes kan inbouwen, past mijns inziens prima in dit plaatje.

Daarnaast kan een dier gebruikt worden als voorbeeldfunctie, als het gaat om gezonde voeding en eetpatronen. Je kan met een kind uitgebreid ingaan op de voeding van een huisdier. Hoeveel eten krijgt de hond bijvoorbeeld en wanneer krijgt hij dat? Hoeveel tussendoortjes mag hij hebben? Wat zijn de consequenties voor een dier dat teveel of ongezond eet? Vervolgens kun je dat betrekken op de gezonde voeding en eetpatronen van het kind.

5. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de cognitieve ontwikkeling

Het aaien van een dier werkt ontspannend, evenals enkel de aanwezigheid van een dier (Greiffenhagen, S. 2009). Het verlaagt de bloeddruk en heeft een stressreducerende werking. Dit is een voorwaarde om te kunnen leren. Dit verklaart waarom bijvoorbeeld honden worden ingezet bij de behandeling van kinderen met dyslexie.

Een dier wekt ook de nieuwsgierigheid van kinderen, nodigt uit om te leren. Juist jonge kinderen willen iets leren over dieren. Ik geef hier als voorbeeld een jongen van bijna 5 jaar oud, die bij zijn eerste kennismaking met mijn paard aan mij vraagt waarom zijn ogen aan de zijkant van het hoofd staan. Het dier geldt als goede leermeester, is een sterke motivator voor leren, en wel om 2 redenen. Ten eerste leren kinderen meer en onthouden ze iets ook beter, als het gaat om een onderwerp (dier), waarbij ze emotioneel betrokken zijn. Ten tweede wordt leren geoptimaliseerd als het plaatsvindt binnen betekenisvolle relaties. Dieren zijn 'voorspelbaar onvoorspelbaar'. Piaget spreekt van cognitieve incongruïteit, kleine veranderingen in vastgestelde schema's en de bijkomstigheid van nieuwe informatie (Melson, G. F., 2003; Endenburg, N., 2011). Doordat dieren motiverend werken en interesse opwekken, kunnen kinderen langer de concentratie en aandacht behouden.

Door middel van observatie van dieren, de interactie met en de verzorging van de dieren kunnen kinderen veel verschillende dingen leren, bijvoorbeeld begrippen als 'op', 'onder', 'naast', etc.; de kleuren, tellen.

Gecombineerde opdrachten geven is ook een mogelijkheid (bijvoorbeeld: “doe 2 lepels voer in het bakje en geef dan de trommel door aan”). Ook leren ze natuurlijk veel over de dieren en over de natuur in het algemeen.

Je kan het geheugen van kinderen trainen door bijvoorbeeld allerlei spullen van de dieren (halsband, borstel, voerbakje, etc) neer te leggen, het kind ernaar te laten kijken en er vervolgens een doek over te leggen. Vervolgens moet het kind benoemen wat het heeft gezien. Een variant is één ding van de verzameling weg te halen, en vervolgens aan het kind te vragen wat het mist. Je kan hiervoor ook foto's van (je eigen) dieren gebruiken.

Een andere activiteit is het bouwen van een gangenstelsel of doolhof van blokken/lego voor bijvoorbeeld cavia's of gerbils, waarbij je hier en daar wat lekkers neerlegt. Dit vereist ruimtelijk inzicht. Ook het volgen met de hond van een agility-parcours of het doen van een intelligentiespelletje met de hond, waarbij de hond snoepjes moet zoeken, die je verstopt hebt, vereist complexere cognitieve vaardigheden. Het kind moet zich een beeld kunnen vormen van de gehele activiteit en dit kunnen onderverdelen in meerdere stapjes, moet de juiste opeenvolgende commando's kunnen geven, weten wanneer het 't dier moet belonen (en wanneer juist niet).

Bij veel activiteiten, waarbij cognitieve vaardigheden worden getraind, worden ook de andere ontwikkelingsgebieden gestimuleerd. Bij het bouwen van een doolhof zijn ook motorische vaardigheden vereist. Je kunt ook tijdens een wandeling lekkere dingen voor de cavia's en konijnen verzamelen, zoals paardenbloembladeren en weegbree. Een ander idee is het bouwen van een insectenhotel. Hierbij leren de kinderen van alles over insecten en de natuur, zijn ze creatief bezig en gebruiken ze motorische vaardigheden om het insectenhotel in elkaar te zetten.

Een activiteit, die meerdere ontwikkelingsgebieden aanspreekt is de volgende: Je vraagt aan het kind met welk dier het 't liefste op de foto wil, waarom juist met dat dier (sociaal-emotionele ontwikkeling, thema: vrienden). Vervolgens ga je een fotolijstje maken (creatieve en motorische vaardigheden). Het fotolijstje met foto nemen ze mee naar huis, zodat ze er thuis iets over kunnen vertellen (cognitieve ontwikkeling).

6. Ondersteuning van het dier bij de stimulering van de taalontwikkeling

Er wordt gesuggereerd dat het hebben van een gezelschapsdier de taalontwikkeling stimuleert en de verbale vaardigheden van kinderen vergroot (Endenburg, N., 2011). Het dier is een geduldig toehoorder van het gebrabbel van de baby en lokt verbale communicatie uit van het oudere kind in de vorm van beloning, commando's, aanmoedigingen en straf. De eerste woordjes van een kind, naast 'mama' en 'papa', zijn vaak dieren, zoals 'hond', 'poes', 'paard', 'koe', gevolgd door het geluid wat dit dier maakt. Dit heeft ongetwijfeld te maken met de aantrekkingskracht die een dier op een kind heeft. Een kind dat stottert, zal wellicht minder gaan stotteren, wanneer het met een dier praat, omdat er van het dier een ontspannende werking uitgaat. Bovendien veroordeelt een dier niet, het zal hem niets uitmaken of een kind wel of niet stottert. In de DSM IV staat inderdaad vermeld dat stotteren vaak afwezig is tijdens het voorlezen, zingen en praten tegen levenloze objecten of dieren (Beck, A.M. & Katcher, A. H., 2003).

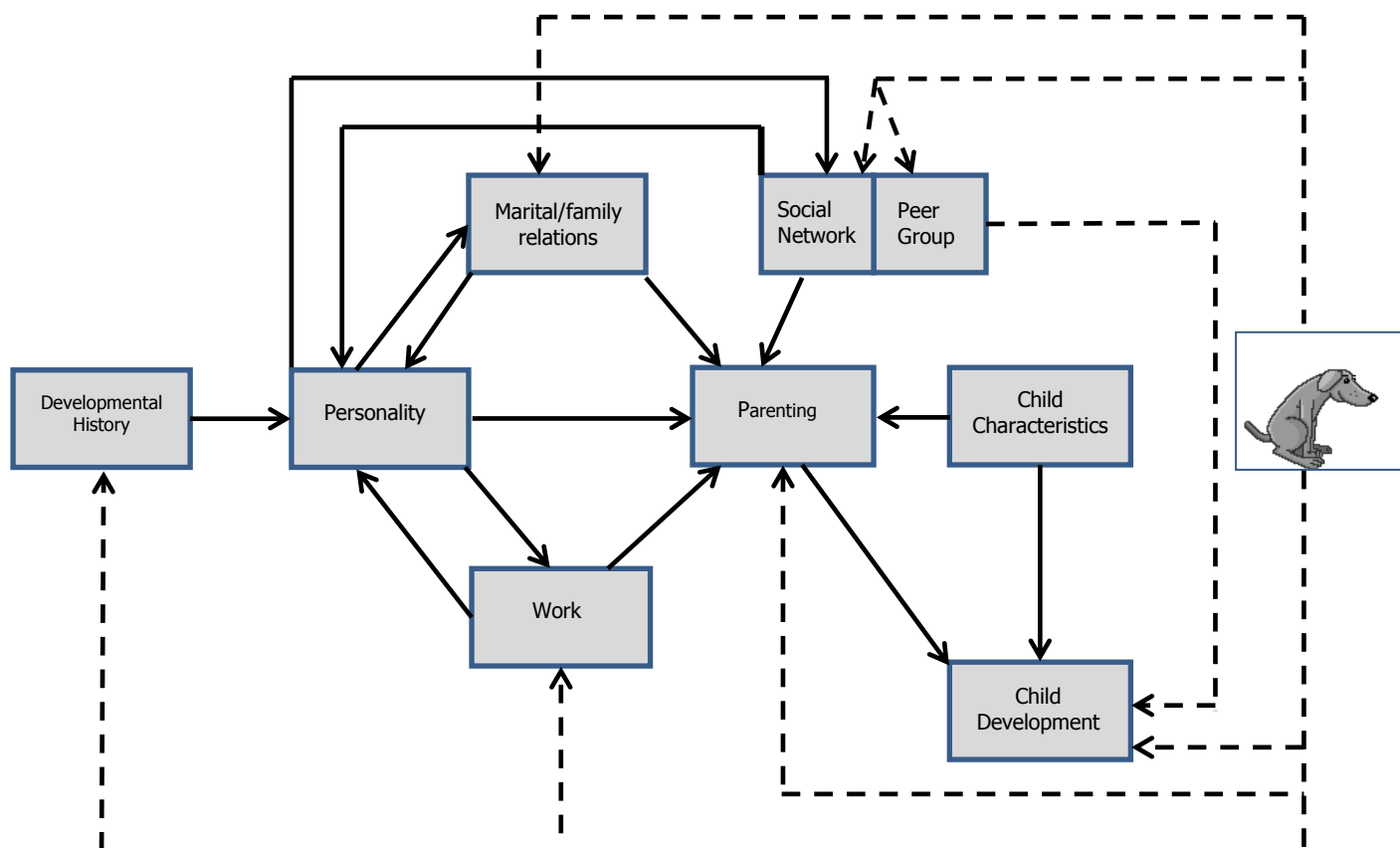
Bij de taalontwikkeling gaat het echter niet alleen om het gesproken woord, dat slechts een middel is om met elkaar te communiceren, de zogenaamde digitale communicatie. Dieren maken gebruik van analoge communicatie. Zij gebruiken gebaren, mimiek, lichaamshouding, geluiden, en ogen om met elkaar te communiceren. Ook bij baby's en peuters in de eerste levensjaren voert deze analoge communicatie nog de boventoon. Dieren zijn meesters in het 'lezen' van deze nonverbale, analoge communicatie (Olbrich, E., 2003, Greiffenhagen, S., 2009). Wanneer je communiceert met een dier moet de verbale communicatie, het gesproken woord, in overeenstemming zijn met de nonverbale communicatie, de signalen die je uitzendt door middel van je lichaamshouding, intonatie, gebaren, e.d. Als dit niet het geval is, zal dat bij het dier mogelijk leiden tot verwarring, en zal dat niet tot het gewenste gedrag leiden. Omgekeerd communiceert het dier alleen via analoge communicatie en zal je dus als mens je aandacht hierop moeten richten, wil je je huisdier begrijpen. Het is dan ook gebleken, dat kinderen, die opgroeien met huisdieren, beter zijn in het herkennen van nonverbale signalen bij andere mensen (Endenburg, N., 2011; Greiffenhagen, S., 2009).

7. Ondersteuning van een dier bij de stimulering van de sociaal-emotionele ontwikkeling

Uit wetenschappelijk onderzoek is gebleken dat dieren vooral bij de ondersteuning van de sociale en emotionele ontwikkeling een belangrijke rol kunnen spelen (Endenburg, N., 2003 en 2011, Melson, G.F., 2003 en 2010; Beck, A.M., 2011; Beetz, A., 2003; Greiffenhagen, S., 2009; Edes, I., 2010).

Dat een dier voor sociale ondersteuning kan zorgen, is onomstreden. Als een kind ergens mee zit, zoekt het graag troost bij een dier. Je kan een dier alles vertellen. Het dier accepteert je zoals je bent, oordeelt niet, is de beste toehoorder die er is en het kan alle geheimen bewaren. Een dier biedt troost bij verdriet.

Een dier heeft een positieve invloed op het gevoel van eigenwaarde, het empathisch vermogen en verbetert sociale vaardigheden. De leeftijd van het kind speelt hierbij echter ook een bepalende factor (Poresky R.H., et al., 1996). Dieren hebben de meeste invloed als kinderen jonger dan 6 jaar zijn, of in de pubertijd. Daarnaast speelt ook een gunstige thuissituatie een rol. In dat geval zijn kinderen waarschijnlijk meer ontvankelijk voor de sociale ondersteuning van een dier. Endenburg (2011) gebruikt het model van Belsky om te verklaren welke factoren van invloed zijn op de ontwikkeling van een kind. Ten eerste de persoonlijke psychologische factoren die de ouders beïnvloeden, zoals hun persoonlijkheid, werk, kwaliteit van het huwelijk, hun opvoedstijl. Ten tweede de karaktereigenschappen van het kind zelf, zoals temperament, intelligentie. Deze aspecten van de persoonlijkheid van een kind worden nauwelijks door andere factoren beïnvloed en liggen grotendeels bij de geboorte al vast. Ten derde het sociale netwerk en de invloed van leeftijdgenoten, dat zowel een bron van stress als sociale ondersteuning kan zijn. Hierbij kun je denken aan de kerkelijke gemeenschap, waartoe een gezin behoort, de sportclub van het kind, de familieleden, opa's en oma's. Dit model biedt ook een mogelijkheid om de invloed van een huisdier te onderzoeken en het biedt een verklaring voor de gevonden onderzoeksresultaten van Poresky (1996), dat de gezinssituatie een belangrijke factor is bij de invloed van een huisdier op de ontwikkeling van een kind. Onderstaand schema laat zien hoe een huisdier de ontwikkeling van een kind kan beïnvloeden (overgenomen uit Endenburg, N. 2011).

Schema 1: Factoren die de ontwikkeling van een kind beïnvloeden en de mogelijke invloed van een huisdier hierbij (procesmodel van Endenburg en Baarda, gebaseerd op het model van Belsky)

De vraag is, waar je in dit schema de gastouder zou kunnen plaatsen. Je mag er van uit gaan dat de gastouder direct invloed heeft op de ontwikkeling van een kind, zeker als het kind meerdere dagen per week opgevangen wordt. Je zou de gastouder op de plek van de ouders kunnen zetten, ervan uit gaande dat in een gastoudersituatie grotendeels dezelfde factoren van invloed zijn op het kind dan in de gezinssituatie. De gastopvangsituatie en de gezinssituatie zijn echter niet twee verschillende systemen, er is altijd een wisselwerking tussen beiden. Ouders en gastouders beïnvloeden elkaar ook, dus het is ook een mogelijkheid de gastouder als extra factor in het schema toe te voegen, met een directe invloed op de ontwikkeling van het kind. Het dier zou dan ook invloed hebben op de gastouder, evenals factoren als persoonlijkheid, sociale netwerk en persoonlijke (gezins)omstandigheden van de gastouder.

Kinderen die opgroeien met dieren kunnen zich beter verplaatsen in een ander dan kinderen die zonder dieren opgroeien. Kinderen kunnen zich wellicht makkelijker inleven in de behoeften en gevoelens van hun huisdier, en kunnen dit empathisch vermogen vervolgens ook toepassen in hun relaties met anderen kinderen en volwassenen. De sociale vaardigheden die kinderen opdoen in de omgang met een dier, zijn ook overdraagbaar naar intermenselijke relaties.

De positieve effecten zijn echter niet altijd blijvend. Melson (2010) beschrijft een experiment van Katcher en Wilkins, waarin 12-15 jarige jongens met ernstige emotionele en gedragsproblemen een behandeling kregen in een dierentuin, waarbij ze les kregen over de dieren en vervolgens de dieren ook mochten verzorgen en konden deelnemen aan educatieve programma's buiten de dierentuin om hun kennis en ervaring aangaande de dieren te demonstreren. Het experiment leverde zeer goede resultaten op. De jongens vertoonden minder agressie, konden beter samenwerken met leeftijdgenoten, konden omgaan met verantwoordelijkheid, accepteerden autoriteit van volwassenen. Toen het programma eindigde, verslechterde het gedrag van de jongens echter weer. Katcher en Wilkins redeneerden daarom dat het van belang is om af en toe diercontact te blijven houden om de positieve effecten van een behandeling in stand te houden. Indien er in een gastouderopvang dieren aanwezig zijn, heeft het kind de mogelijkheid om gedurende lange tijd de positieve invloeden van een dier te ervaren.

In meerdere studies is ook aangetoond dat niet alleen de aanwezigheid van het dier van belang is, maar vooral ook de band die het kind met het dier heeft (Poresky, R.H.,1996; Endenburg, N., 2003). Beetz (2003, 2007) probeert het effect dat dieren hebben op de ontwikkeling van sociale en emotionele vaardigheden, zoals empathie bij kinderen te verklaren vanuit de hechtingstheorie van Bowlby. Een kind bouwt een verwachtingspatroon (intern werk model) op van hoe mensen zullen reageren in bepaalde noodsituaties. Om een veilige hechtingsrelatie op te bouwen, moet deze volgens Beetz aan 4 voorwaarden voldoen:

- 1: Een veilige basis. De hechtingspersoon zorgt voor een veilige basis, van waaruit het kind de wereld kan onderzoeken. Deze basis zorgt voor daling van stress en opbouw van zelfvertrouwen bij het kind
- 2: Een veilige haven bieden in tijden van problemen, verdriet en negatieve gevoelens. Het kind vindt bij de hechtingspersoon troost, hulp en veiligheid
3. Externe regulatie van emoties. De handelingen of pure aanwezigheid van de hechtingspersoon helpen het kind om zijn emoties te reguleren en controleren
- 4: Gevoel van veiligheid. Het kind heeft een gevoel van veiligheid als de hechtingspersoon in de buurt is.

Beetz geeft aan dat Endenburg in een studie heeft gevonden dat dieren een gevoel van zekerheid, veiligheid kunnen overbrengen en dat volwassenen aan een bepaald soort dier of ras de voorkeur geven, dat ze in hun kinderjaren hebben gehad. Endenburg concludeerde daaruit dat de relatie die een kind met een dier heeft, leidt tot de ontwikkeling van een zeker verwachtingspatroon t.a.v. de relaties met dieren. Wil een dier daadwerkelijk de sociale en emotionele ontwikkeling stimuleren en het empathisch vermogen vergroten, dan moet er dus sprake zijn van een veilige hechtingsrelatie en moet het kind een positief verwachtingspatroon ten aanzien van zijn/haar relatie met het dier ontwikkelen.

Kijken we naar bovenstaande vier voorwaarden, dan zou een dier deze functie kunnen vervullen. Een dier kan een veilige basis bieden (eerste voorwaarde). Doordat het kind zorgt voor het dier, wordt het zelfvertrouwen van het kind ontwikkeld. Waarschijnlijk komt oxitocine vrij, wanneer een kind voor een dier zorgt.

Oxitocine wordt ook wel het hechtingshormoon genoemd en heeft een aantal positieve effecten. Het leidt tot meer vertrouwen in anderen, daling van angst, pijn en stress, positieve zelfbeeld en meer empathie. Ook lichaamscontact leidt tot een hoger oxitocineniveau. Fysiek contact is van groot belang voor een goede hechting.

Een kind kan zeker troost vinden bij een dier (veilige haven, tweede voorwaarde). Als een kind bijvoorbeeld afscheid moet nemen van zijn vader of moeder in de opvangsituatie kan het erg verdrietig zijn. Een dier kan dan troost bieden, door bij het kind te komen zitten en zich te laten aaien (hond of poes). Ook het even op schoot pakken van de cavia of het konijn kan het kind helpen het afscheid te verwerken.

Een dier is ook in staat de emoties van een kind te reguleren (derde voorwaarde). Het kan positieve emoties oproepen. Samen spelletjes doen levert plezier, blijdschap, vrolijkheid op. Een kind kan leren omgaan met angst, verdriet (bijvoorbeeld als het dier sterft), maar ook frustratie. Het dier zal immers niet altijd doen wat jij wil. Wanneer de kinderen samen met konijntjes in een ren verblijven, en de konijntjes huppelen weg en laten zich niet aaien, dan zal het kind moet leren dit te accepteren. Het uiten van frustraties zal dan juist het tegenovergestelde effect hebben. De konijntjes zullen zich zeker niet meer laten aaien.

Dieren kunnen kinderen ook helpen angsten te overwinnen. Kinderen die bang zijn voor honden bijvoorbeeld, kunnen hier overheen komen door hen kennis over honden bij te brengen en hen stapsgewijs positieve ervaringen op te laten doen. Het spreekt voor zich dat je hiervoor alleen goed gesocialiseerde en getrainde dieren kunt gebruiken. Kinderen die angstig zijn bij het inslapen of last hebben van nachtmerries, kunnen er baat bij hebben als de hond of poes bij hen op de kamer, of zelfs op bed slaapt, ook al is dit vanuit hygiënisch oogpunt misschien niet gewenst.

De dood van een huisdier is altijd erg verdrietig. Het is echter belangrijk hier goed mee om te gaan, het dier bijvoorbeeld samen te begraven, of indien dit niet mogelijk is (gastkinderen zijn immers niet altijd aanwezig bij de gastouder) een mooi graf te maken, erover te praten, leuke herinneringen op halen, een tekening te maken, etc. Op deze manier leren kinderen hoe om te gaan met de dood en met het verdriet, wat erbij hoort. Leven en dood zijn immers onafscheidelijk. Het is een leerproces voor de kinderen en helpt ze op latere momenten in hun leven, als ze bijvoorbeeld met de dood van opa of oma te maken krijgen.

Sommige dieren, met name een hond, kan een kind ook een gevoel van veiligheid geven (vierde voorwaarde). Als de hond er is, hoef je niet bang te zijn voor inbrekers. Wanneer je een dier hebt, is de kans waarschijnlijk ook groter dat je positieve sociale contacten opdoet. Een dier kan een kind aanzien geven, verkleint mogelijk de kans dat het gepest wordt. Het spreekt voor zich dat een groot, imposant dier, zoals een grote hond of een paard, hier meer indruk zal maken dan een cavia of parkietje.

De vraag is of er een verband is tussen de hechtingsrelaties tussen kind en volwassenen en de hechtingsrelaties die een kind heeft met een dier. Als er bijvoorbeeld sprake is van onveilige hechtingsrelaties met volwassenen, kan dit dan gecompenseerd worden door een veilige hechtingsrelatie met een dier? Kan het kind dan toch empathische en emotionele competenties ontwikkelen? Meer onderzoek hiernaar is zeker nodig, aangezien volgens Beetz één op de twee kinderen in de basisschoolleeftijd een hechtingsstoornis heeft!

IV. DIERONDERSTEUNENDE PEDAGOGIEK BIJ KINDEREN MET EEN ONTWIKKELINGSACHTERSTAND, -STOORNIS, OF GEDRAGSPROBLEMEN

In Nederland heeft ongeveer 20% van de kinderen tussen 0 en 15 jaar lichte tot matige psychosociale problemen, ongeveer 2 % heeft ernstige psychosociale problemen. Bij ongeveer de helft is er sprake van meervoudige problematiek. Dit kunnen problemen thuis of op school zijn, angsten, ADHD, PDD-NOS, agressie of problemen in de sociale omgang met leeftijdgenoten (Endenburg, N., 2003).

Op grond van deze gegevens zou je dus mogen verwachten dat 1 op de 5 kinderen in de gastouderopvang problemen heeft op psychosociaal gebied. Kinderen met ernstige psychosociale problemen zullen misschien niet zo gauw in de gastouderopvang terecht komen, maar kinderen met een lichte tot matige problematiek wel, vanwege het kleinschalige karakter en het goed kunnen inspelen op individuele behoeften van het kind. Kan een dier een hulpmiddel zijn in de omgang met deze problematiek?

Problemen thuis of op school kunnen natuurlijk zeer divers zijn. Om als gastouder de juiste hulp en ondersteuning te kunnen bieden, is het zaak eerst een goed beeld van de problemen te krijgen. Hier kan een dier heel behulpzaam zijn. Zoals al eerder vermeld, werkt het dier als katalysator, biedt sociale ondersteuning, heeft geen oordeel over het kind en biedt een luisterend oor zonder zijn mening te geven. Vaak is een kind eerder geneigd om aan een dier te vertellen wat hem dwars zit, dan aan een ander persoon. Bovendien kan het directe contact met het dier, het aaien spanningen en angsten wegnemen, wat soms de deur kan openen voor een gesprek.

In de gastouderopvang is er veel aandacht voor het signaleren van kindermishandeling. Minstens 80.000 kinderen per jaar zijn slachtoffer van kindermishandeling. Volgens Euser (2008) wordt de omvang van kindermishandeling in 2005 geschat op ruim 107.200 gevallen, dat is 3 op de 100 kinderen. Kindermishandeling kan vele, ernstige, gevolgen hebben en angsten, agressie en problemen in de omgang met leeftijdgenoten kunnen daar ook toe behoren. Het is aangetoond dat in gezinnen waar kinderen worden mishandeld, de dieren ook worden mishandeld (Boat, B.W., 2010). Dit kan een belangrijk diagnostisch middel zijn. Bij kinderen die mishandeld zijn is er vaak sprake van een gedesorganiseerde gehechtheid (Euser, E., et al, 2008). Het vertrouwen ten opzichte van volwassenen is miniem. Een dier kan hier een belangrijke rol vervullen, troost bieden, weer vertrouwen geven, de mogelijkheid bieden voor een veilige hechting (Beetz, A., 2003). Parish-Plass (2008) is van mening dat dierondersteunende therapie bij kinderen, die het slachtoffer zijn van kindermishandeling, kan helpen om het interne werkmodel ten aanzien van relaties met anderen te veranderen en om de vicieuze cirkel van mishandeling te doorbreken (mishandelde kinderen worden vaak zelf mishandelende ouders).

Een overweldigend aantal kinderen krijgt tegenwoordig de diagnose ADHD. Rond de 5 % van de basisschoolkinderen kampt met ADHD (Prins, P., 1997; Delfos, M.F., 2010). Nog los van het feit of deze diagnose al dan niet terecht is, lijkt het er sterk op dat onze samenleving steeds meer kinderen kent , die rusteloos, onoplettend en impulsief gedrag vertonen. ADHD is een stoornis van de rijping van het centrale zenuwstelsel, met o.a. hyperactief gedrag en concentratiestoornissen tot gevolg. Hyperactiviteit en concentratieproblemen kunnen echter ook het gevolg zijn van spanningen, traumatische ervaringen, gepest worden of echtscheiding van de ouders.

Voor de gastouder maakt het niet zoveel uit wat de precieze oorzaak is; zij hebben te maken met een druk, beweeglijk kind, wat zijn aandacht moeilijk ergens bij kan houden en snel afgeleid is. Ze komen vaak terecht in een spiraal van negatieve aandacht, terwijl het juist voor deze kinderen zo belangrijk is om positieve aandacht te krijgen. Het zorgen voor een dier kan hierbij een hulpmiddel zijn. Het levert namelijk positieve gevoelens op, zowel voor de verzorger als voor het dier, het verhoogt het gevoel van eigenwaarde van de verzorger. Bovendien trekt een dier vaak de aandacht van een kind. Door de taken geleidelijk aan te vergroten, kan aandacht en concentratie langzaam opgebouwd worden. Structuur bieden en grenzen stellen geeft kinderen met ADHD een belangrijk houvast. Ook hierbij kan een dier een rol vervullen. Dieren zijn doorgaans zeer duidelijk in het stellen van grenzen. Wanneer een kind te druk is en te wild aan het stoeien, zal een hond of kat duidelijk aangeven wanneer de grens bereikt is.

Het hyperactieve gedrag van kinderen met ADHD kan het gevolg zijn van een gebrekkige gedragsinhibitie ten gevolge van de vertraagde rijping van de prefrontale hersengebieden. Het kan ook het gevolg zijn van angst en stemmingsstoornissen, die vaak voorkomen bij kinderen met ADHD. Handelen, bewegen leidt ertoe dat de angst afneemt (Delfos, M.F., 2009). Kortom, kinderen met ADHD moeten bewegen, moeten even kunnen uitrazen, zeker als ze net uit school komen. Het spelen, stoeien, wandelen en rennen met een hond zou zeker een probaat middel zijn om aan deze behoefte tot bewegen tegemoet te komen.

In het kader van problemen in de sociale omgang met leeftijdgenoten, wil ik hier kort ingaan op het probleem van pesten, met name pestgedrag bij kinderen op de basisschool. Volgens van der Vegt (Kenter, B., 2000) wordt ruim één vijfde van de basisschoolleerlingen regelmatig gepest. De kans dat gastouders met pestgedrag te maken krijgen, is aanzienlijk. Onder pesten wordt verstaan het systematisch, langdurig en herhaald lastig vallen van iemand met de bedoeling de ander pijn te doen. Er is altijd sprake van een machtsverschil. De gevolgen voor een slachtoffer van pesten kunnen zeer ernstig zijn. Ze kunnen faalangstig worden, wantrouwend, depressief, kunnen lichamelijke klachten krijgen, slecht gaan presteren op school, een laag zelfbeeld hebben, in een sociaal isolement terecht komen, zelfmoord plegen of een poging hiertoe doen. Ze zijn vaak onzeker, verlegen, weinig assertief. Pesters, wiens gedrag niet gecorrigeerd wordt zullen als volwassenen gelijksoortig gedrag vertonen en hebben 4x zoveel kans op het ontwikkelen van crimineel gedrag. Ze zijn vaak agressief, impulsief, hebben weinig empathisch vermogen, willen de baas zijn over een ander, kunnen niet goed samenwerken. Een dier kan ingezet worden zowel om het slachtoffer van pesten te helpen, als om de pester te helpen. Het slachtoffer kan troost en ondersteuning zoeken bij het dier. Een zeer getraumatiseerd kind zal wellicht eerder aan een dier durven vertellen wat er is gebeurd, dan aan een volwassene, uit angst voor represailles van de pester. Het slachtoffer moet leren voor zichzelf op te komen, assertiever te worden. Het negatieve zelfbeeld en gebrek aan zelfwaardering kunnen met behulp van een dier aangepakt worden. Ook de pester kan gebaat zijn bij dierondersteunende begeleiding. Een dier zal duidelijk grenzen stellen, kan het empathisch vermogen vergroten, kan zorgen voor positieve ervaringen en aandacht. Mijns inziens zullen vooral een paard of ezel zeer geschikt zijn om in te zetten bij de begeleiding van zowel het slachtoffer van pesten als de pester zelf.

Een veelomvattende categorie van ontwikkelingsstoornissen is verzameld onder de naam autismspectrumstoornissen (ASS). Hieronder vallen (klassiek) autisme, de stoornis van Rett, de desintegratieve stoornis, het syndroom van Asperger en aanverwante stoornissen PDD-NOS, A-spectrum of atypisch autisme genoemd. Al deze stoornissen hebben een gebrek in de intermenselijke interactie gemeen. Tegenwoordig wordt over het algemeen aanleg, in genetische zin, als belangrijkste oorzaak gezien (Delfos, M.F., 2009). Autismen kenmerkt zich door kwalitatieve beperkingen in de sociale interacties, kwalitatieve beperkingen in de communicatie – er is sprake van een spraak-taalstoornis of atypisch taalgebruik. Daarnaast zijn er beperkte, zich herhalende stereotype patronen van gedrag, belangstelling en activiteiten. Individuele verschillen kunnen zeer groot zijn. Autisten hebben problemen met de verwerking van sensorische informatie in de hersenen. Ook hier zijn volgens Temple Grandin grote verschillen tussen autisten. Autisten hebben een sensorische voorkeur voor een bepaald zintuig, dat hypergevoelig is. Dat kan het visuele of auditieve zintuig zijn, maar ook de reuk of smaak. Zij ziet dit niet als een gebrek maar als een sterke eigenschap. Ook dieren zijn zeer goed in het waarnemen van gedetailleerde informatie, via de reuk, het visuele of het auditieve kanaal. Deze overeenkomsten in de wijze waarop dieren en autisten waarnemen, hebben te maken met de frontaalkwabben in de hersenen, die bij dieren onderontwikkeld zijn, bij autisten afwijkingen vertonen (Grandin, T., 2005, 2010, 2011). Er zijn autisten die veel baat hebben bij dierondersteunende therapie. De interactie met bijvoorbeeld een paard of een hond kan veel verbeteringen teweeg brengen (Isaacson, R., 2009; Gardner, N., 2008). Toch geldt dit zeker niet voor alle autisten. Een autist met een hypergevoelig reukvermogen zal bijvoorbeeld de geur van dieren niet kunnen verdragen.

V. KEUZE EN WELZIJN VAN HET DIER

1. KEUZE VAN HET DIER

Welk dier is nou geschikt om mee te werken in de gastouderopvang? Dat is onder andere afhankelijk van het aantal kinderen, de leeftijd van de kinderen, beschikbare tijd, ruimte en financiën, en het doel dat je wilt bereiken (Frederickson-MacNamara, M. & Butler, K). Als het doel bijvoorbeeld is 'het zorgen voor een dier', dan zijn cavia's of konijnen zeer geschikt, omdat deze dieren de hele dag door over eten moeten beschikken, hun hokken schoongemaakt moeten worden, etc. Bij deze dieren zijn meer verzorgende taken te bedenken, dan bijvoorbeeld bij honden of katten. Is het doel de fysieke activiteit te stimuleren en tijd in de buitenlucht door te brengen, dan is een hond meer geschikt.

Een gastouder die thuis werkt en zelf huisdieren heeft, heeft het voordeel dat zij haar dieren en hun reacties in verschillende situaties goed kent, de dieren zelf kan socialiseren en trainen. Werkt de gastouder in het huis van de vraagouder, dan heeft dit als voordeel dat de kinderen vaak zeer vertrouwd zijn met hun huisdier en een hechte band met het dier hebben. Het nadeel kan zijn dat de gastouder het dier niet zo goed kent en meer moeite kan hebben met de omgang met het dier.

De leeftijd van de gastkinderen speelt ook een rol bij de keuze van een dier. Bij zeer jonge kinderen zal vooral het observeren van de dieren en het daarmee stimuleren van de verschillende zintuigen centraal staan. Voor hen zou een tropisch aquarium of een ren binnenshuis met een groep cavia's zeer geschikt zijn. Cavia's maken namelijk veel verschillende geluiden, wanneer ze met elkaar communiceren en kunnen zeer actief en beweeglijk zijn, als ze de mogelijkheid hebben hun natuurlijk gedrag te vertonen. Persoonlijk vind ik cavia's ook zeer geschikt voor jongere kinderen. Ze zijn er in vele soorten met verschillende vachtstructuren en verschillende kleuren. Een tamme en goed gesocialiseerde cavia zal ervan genieten om op schoot te zitten en geaaid te worden. Door hun grootte is dat ook bij jonge kinderen, vanaf ± 2 jaar al mogelijk. Natuurlijk kan dit alleen onder directe begeleiding van de gastouder, zodat de veiligheid en het welzijn van dier en kind gegarandeerd zijn. Eén op één begeleiding is noodzakelijk, maar dat geldt in principe altijd, wanneer een kind en een dier met elkaar contact hebben. De gastouder kan zo het kind al jong leren hoe met het dier om te gaan en direct fysiek contact met een dier mogelijk maken.

Als kinderen de basisschoolleeftijd bereiken, hebben ze vaak andere interesses en behoeften. Ze willen dan meer weten over een dier, zijn leergierig, of willen actief met een dier bezig zijn. Met een cavia of konijn op de bank zitten, wordt dan al gauw als saai ervaren. Voor deze kinderen zijn bijvoorbeeld gerbils (om deze te kunnen hanteren, moet het reactievermogen al goed ontwikkeld zijn), ratten, of honden zeer geschikt. Wat honden betreft, is het belangrijk te kijken tot welke rasgroep een hond behoort en wat, diens gevolge, de werkmotivatie van een hond is (Wijnberg, K., 2004). Zo zullen herdershonden de 'kudde' bij elkaar willen houden, alles wat beweegt willen stilzetten en alles wat niet beweegt juist tot beweging willen aanzetten. Apporteerhonden zullen eindeloos doorgaan met het brengen van een speeltje en verlangen dat je het weer weggooit. De rassoort bepaalt dus eigenlijk voor een groot deel de mogelijkheid van activiteiten, die je met een kind en een hond kunt doen.

Daarnaast dient rekening te worden gehouden met het specifieke ras (een spaniël en een retriever horen bijvoorbeeld beiden tot de apporteerhonden, maar zijn zeer verschillend), en het specifieke individu. Elke hond is uniek, met zijn eigen positieve en negatieve kanten. Dat laatste geldt natuurlijk voor elk dier en overigens ook voor elk mens.

In principe zijn alle gedomesticeerde huisdieren en boerderijdieren geschikt voor inzet in de gastouderopvang. Sommige dieren zijn meer geschikt voor kleine kinderen, anderen juist weer meer voor grotere kinderen. Elk dier heeft zijn eigen mogelijkheden, zijn zwakke en sterke kanten. Als je een dier wil inzetten ter stimulering van de ontwikkeling van kinderen, is het goed dit te weten en hier optimaal gebruik van te maken. De meest voor de hand liggende dieren zijn natuurlijk katten, zeer geschikt vanwege hun eigenzinnige, vaak speelse maar ook aanhankelijke karakter, en honden. Volgens een telling uit 2006 leven er in Nederland 3,3 miljoen katten en 1,76 miljoen honden (de Bruin, A. & Keizer, M., Bezoekdier Nederland). Daarnaast komen konijnen, cavia's, vogels, en vissen veel voor in onze huishoudens. Maar ook de zogenaamde boerderijdieren als kippen, schapen, geiten, pony's, en ezels kunnen zeer geschikt zijn. Hier spelen echter factoren als het hebben van veel ruimte (stallen en weides) en financiële middelen en een grotere rol. Veel gastouders zullen niet de mogelijkheid hebben dergelijke dieren aan te schaffen.

Uit bovenstaande blijkt dat veel dieren geschikt zijn voor kinderen in de gastouderopvang. Ook wordt duidelijk dat er niet één dier geschikt is om aan alle eisen te voldoen, als het gaat om het leveren van een bijdrage aan het stimuleren van de verschillende ontwikkelingsgebieden van kinderen. Elk dier heeft zijn eigen talenten en niet elk dier is voor elk kind geschikt. Vanuit dit oogpunt bezien, zou het dus ideaal zijn, wanneer er verschillende soorten dieren in de opvang aanwezig zijn. Dit vereist echter veel kennis en ervaring van de gastouder.

Een goede training en socialisatie van de dieren is van belang. Aan een hond die niet luistert, heb je weinig. Bovendien moet een hond gewend zijn aan kinderen, wat overigens niet wil zeggen dat hij alles zonder meer moet accepteren van een kind. Ook cavia's en konijnen zijn trainbaar, bijvoorbeeld door targettraining en clickertraining (Müller, I., 2009; Lang, K. 2008; Muntz, B., 2011). De TTouch-methode van Linda Tellington Jones is een goede aanvulling voor elk dier, welke trainingmethode je ook gebruikt (Tellington-Jones, L., 2008). Persoonlijk vind ik de natural horsemanship methode van Pat Parelli een prettige methode om met een paard te werken. Deze methode schijnt ook bij ezels te werken (Middel, E. & Coverdale, M., 1999; Klotz, A. 2008).

2. WELZIJN VAN HET DIER

Alleen dieren die ontspannen zijn, fysiek en mentaal gezond zijn, kunnen de effecten teweegbrengen, die in voorgaande hoofdstukken zijn beschreven. Een (chronisch) gestrest dier wordt ofwel ziek, ofwel reageert agressief. Kortom, het dier moet goed in zijn vel zitten.

De meeste auteurs beschrijven het welzijn van het dier in termen van fysiek én psychisch welzijn. Hierbij zijn ze het niet eens wat fysiek onwelzijn dan wel is en wanneer en onder welke omstandigheden van psychologisch onwelzijn sprake is (Enders-Slegers, J.P.M., 2000).

Serpell en collega's (2010) spreken van de "vijf vrijheden", oorspronkelijk opgesteld in het zogenaamde "Brambell report", opgesteld in 1965. De Farm Animal Welfare Council heeft deze 'vrijheden' in 2009 verfijnd en aangevuld. Ook in de Nederlandse Gezondheids- en welzijnswet voor dieren staan deze vijf vrijheden vermeld. Het zijn:

1. *Freedom from thirst, hunger and malnutrition* – door te zorgen voor vers water, voldoende en gezonde voeding
2. *Freedom from discomfort* – door het bieden van een geschikte omgeving met schuilmogelijkheden en een gebied om te rusten
3. *Freedom from pain, injury and disease* – door preventie en snelle diagnose en behandeling
4. *Freedom from fear and distress* – door het vermijden van psychisch lijden
5. *Freedom to express most normal behavior* – door het bieden van voldoende ruimte, de juiste faciliteiten en het gezelschap van soortgenoten

Over de eerste punten zal men het redelijk snel eens zijn. Een goed handboek over het desbetreffende dier geeft meestal voldoende informatie over voeding, huisvesting en ziektes. Ondanks dat er voldoende informatie voorhanden is, komt het toch voor dat dieren niet de juiste of te weinig of teveel voeding krijgen. Zo is het bijvoorbeeld noodzakelijk cavia's vitamine C te geven, bij voorkeur in de vorm van een pilletje. Dan weet je namelijk zeker dat ze dagelijks de juiste hoeveelheid binnen krijgen. Goed hooi is een zeer belangrijk bestanddeel van het dagelijkse menu van een konijn of cavia. Elk dier moet de beschikking hebben over een eigen plek waar het zich terug kan trekken en rust heeft (bijvoorbeeld een bench voor de hond in een aparte, rustige ruimte).

Het is verstandig de algemene gezondheidstoestand van je huisdier wekelijks te controleren op het (al dan niet) glanzen van de ogen en de vacht, voedingstoestand, toestand van het gebit, uitvloeiingen van ogen, oren en neus. Een (half-)jaarlijkse controle bij de dierenarts zorgt voor snelle opsporing en behandeling van ziektes. Overigens is niet altijd duidelijk of een dier pijnvrij is. Vooral prooidieren zullen niet snel laten zien dat ze pijn hebben. Wanneer een dier ouder wordt en mogelijk pijn heeft, is, in overleg met de dierenarts, toediening van pijnstilling een optie.

Het vierde punt is al wat lastiger, want wanneer is er sprake van psychisch lijden? Wanneer een dier angstig is, opgejaagd wordt, of overvraagd wordt, leidt dit tot stress. Ongebruikelijke of te harde geluiden, onbekende plaatsen, ongewone geuren, verwarrende, ruwe of onvoorspelbare behandeling, ongebruikelijk gedrag van mensen, ongewone emotionele reacties, extreme temperaturen, drukke omgeving, alleen gelaten worden; dit zijn allemaal dingen die stress kunnen oproepen bij een dier. Gedragsindicatoren voor stress verschillen per diersoort, voor velen zijn deze nooit onderzocht of beschreven. In het algemeen kun je stellen dat pogingen om te ontsnappen aan een situatie of een toegenomen neiging tot agressief gedrag een indicatie is van onwelzijn of stress. Een dier reageert met één van de vijf F's (fight, flight, freeze, faint, flirt) op stress. Voor hond, kat en konijn worden in de literatuur de volgende stresssignalen beschreven (Serpell, J.A. et al, 2010; Henskens-Spee, P., 2010; de Bruin, A. & Keizer, M., Bezoekdier Nederland):

Stresssignalen bij de hond:

- Tongelen
- Pootje optillen
- Trillen over hele lijf
- Klappertanden
- Bek aflikken
- Smakken
- Gapen
- Hijgen
- Verwijde pupillen met veel zichtbaar oogwit
- Haren overeind zetten
- Zich uitschudden of kop schudden
- Plots overmatig aan de grond of iets anders snuffelen
- Zich krabben (zonder aanleiding)
- Snel kwispelen in lage houding
- Piepen/janken
- Niezen
- Zich overmatig likken
- Algemeen gespannen lijf
- Knagen aan poten of staart of andere lichaamsdelen

Stresssignalen bij kat:

- zwiepen met de staart/rusteloosheid
- verwijde pupillen
- vastkluwen
- ongewoon passief
- zich uitschudden
- ineengedoken houding

Stresssignalen bij konijn:

- oren plat, kop vooruit, spanning in lijf, staart afstaand
- kopstoten
- trommelen met achterpoten (onraad)
- likken van de lippen
- snelle ademhaling
- grommen
- grote ogen met oogwit zichtbaar

Bij het constateren van dergelijke stresssignalen moet het dier rust worden gegund, uit de situatie weg worden gehaald.

Ook aanraking van een dier kan zeer stressvol zijn voor het dier. Elk dier heeft zijn eigen persoonlijk territorium, zijn eigen ruimtelijke cirkel om hem heen (Frederickson-MacNamara, M. & Butler, K., 2010). Binnen dit persoonlijk territorium zijn er zones. Ten eerste de publieke zone (afstand 25 – 12 voet, 1 voet = 0,3048 m.). Dan volgt de sociale zone (12 – 4 voet). Hoewel het is toegestaan in iemands sociale zone te komen, laat de nonverbale communicatie tussen beide individuen zien of dit als intimiderend wordt beschouwd of acceptabel is. Wanneer men nog dichterbij komt, betreedt men de persoonlijke zone (4 voet – 18 inch, 1 inch = 2,5 cm), wat gezien kan worden als iets prettigs of als teken van manipulatie. Nog dichterbij komt men in de intieme zone (18 inch – contact), waarbij men elkaar kan aanraken. Wanneer de grens van deze intieme zone wordt overschreden, reageren dieren met bepaalde signalen van respect, angst, agressie, defensieve of kalmeringssignalen. Worden deze signalen genegeerd door de ander, dan is dat een teken van gebrek aan respect of intimidatie. Mensen betreden veelvuldig, ongevraagd, de intieme zone van een dier, wanneer ze het willen aaien of oppakken. Het is daarom belangrijk de signalen te herkennen die het dier laat zien en ons af te vragen of het dier dit wel wil of dat het stressvol is voor het dier. Vooral het van bovenaf pakken van een cavia of konijn is stressvol. Dit zijn prooidieren en wij gedragen ons dan als een roofdier, dat het konijn met zijn klauwen grijpt. Het is dan ook beter het dier zelf contact met ons te laten maken en uit te nodigen in onze eigen persoonlijke ruimte. Overigens hebben mensen ook een persoonlijke ruimte, waarvoor hetzelfde geldt als voor dieren.

Volgens Serpell is het vijfde punt, de vrijheid om gedrag te vertonen, dat normaal is voor het dier, het moeilijkste om te waarborgen. Men dient rekening te houden met de natuurlijke gewoonten van een dier. Door te kijken hoe dieren, of de voorvaders hiervan, in de vrije natuur leven, kan men hiervan een goed beeld krijgen. Elk dier moet ook voldoende bewegingsruimte hebben. Een paard hoort niet de hele dag op stal te staan, konijnen en cavia's hebben graag een ruime ren om aan hun bewegingsdrang tegemoet te komen. Veel dieren, zoals cavia's, konijnen, parkieten en gerbils zijn sociale dieren. Zij horen gezelschap te hebben van tenminste één soortgenoot, liefst meerdere. Helaas hebben veel van deze dieren een eenzaam bestaan. Het samen zetten van bijvoorbeeld een cavia en een konijn is geen goed alternatief, omdat ze allebei op een andere manier communiceren met hun soortgenoten. Hoewel vriendschappen tussen verschillende soorten (en dus ook tussen de mens en een ander dier) mogelijk zijn, verdient het leven met een soortgenoot uiteraard de voorkeur. Wanneer we kijken naar de natuurlijke gewoonten van een dier, is het dag- en nachtritme ook van essentieel belang. Hamsters zijn bijvoorbeeld nachtdieren en slapen overdag. Ze zijn daarom niet geschikt als huisdier voor, veelal, jonge kinderen, omdat ze telkens in hun slaap gestoord worden, wanneer ze uit hun kooi gepakt worden. Hetzelfde geldt overigens ook voor konijnen. Wanneer je activiteiten met konijnen onderneemt, heeft het de voorkeur dit te doen in de vroege ochtend of in de avond, wanneer de konijnen actief zijn. Mijn persoonlijke ervaring is, dat konijnen geen 'schootdieren' zijn, zeker niet voor kleine kinderen. Ze houden er niet van als je hun persoonlijke zone binnendringt. Dit is te respecteren en neemt niet weg, dat je geen leuke activiteiten met konijnen kan ondernemen. Kaninhop, het springen over hindernissen (Hillebrecht, F. 2003) is hier een goed voorbeeld van. Konijnen springen van nature graag.

VI. VEILIGHEID EN HYGIËNE

In de gastouderopvang wordt jaarlijks een verplichte 'risico-inventarisatie gezondheid en veiligheid' uitgevoerd. Het gastouderbureau is verplicht zorg te dragen voor de uitvoer hiervan. De gemeente is verantwoordelijk voor de controle hierop en geeft hiervoor opdracht aan de GGD, die de gastouderopvang onder andere toetst op een gezonde en veilige omgeving. In de risico-inventarisatie, die gebruikt wordt door gastouderbureau BijdeHand, staan ten aanzien van de veiligheid en hygiëne met betrekking tot dieren de volgende punten vermeld:

Hoe wordt voorkomen dat een kind door een huisdier wordt gebeten?

De gastouder houdt altijd direct toezicht wanneer een kind bij het huisdier kan.

Huisdieren zijn afgeschermd in een aparte ruimte, kooi of ren.

De kinderen wordt geleerd om op de juiste manier om te gaan met huisdieren. Met de oudere kinderen (leeftijd 4-12 jaar) zijn afspraken gemaakt over de omgang met de huisdieren. De gastouder let op naleving hiervan.

Hoe wordt voorkomen dat een kind ongewild via (uitwerpselen van) huisdieren en/of ongedierte in contact komt met ziektekiemen of allergenen?

De ouders geven toestemming wanneer er dieren in de woning worden toegelaten en/of wanneer er een bezoek aan de kinderboerderij wordt gebracht.

Kinderen en gastouder wassen na contact met dieren hun handen.

Plaaagdieren/ongedierte worden uit de woning geweerd.

Uitwerpselen van ongedierte en/of huisdieren worden direct opgeruimd.

Hoe wordt voorkomen dat een kind in contact komt met ziektekiemen door de aanwezigheid van ontlasting in de zandbak?

Een fijnmazig net (of ander ventilerend materiaal) is over de zandbak gespannen zodat honden en katten geen toegang hebben tot de zandbak.

Eventuele uitwerpselen van dieren worden met ruim zand uit de zandbak geschept.

Kinderen wassen de handen na het spelen in het zand.

Hoe wordt voorkomen dat een kind wordt gebeten door een teek?

Kinderen worden na het buiten spelen gecontroleerd op teken en tekenbeten.

Kinderen dragen bij wandelingen in bossen of spelen in struiken beschermende kleding.

1. Veiligheid

Wanneer kinderen en dieren met elkaar in contact komen, moet de veiligheid altijd gewaarborgd worden. Elk dier heeft zijn eigen omgangs- en veiligheidsregels. Het kind moet geleerd worden hoe veilig met een dier om te gaan, of dat nu een kat, hond, konijn, gerbil, of paard is. Zo is het altijd verstandig een kind te leren niet vlak achter een paard langs te lopen, ook al is het paard nog zo lief. Het oppakken van een kat of vasthouden van een kat tegen zijn/haar wil, kan leiden tot ernstige krabwonden, met infecties/ziekte tot gevolg. Een konijn, cavia of gerbil kan bijten uit angst of irritatie, wat zeer pijnlijk is en eveneens tot infecties kan leiden. Aangezien er maar liefst 150.000 hondenbeten per jaar plaatsvinden, waarvan 30.000 bij kinderen (aangetoond door onderzoek van de Animal Sciences Group van de universiteit van Wageningen), wil ik hier wat dieper ingaan op de veilige omgang met honden. Van deze bijtincidenten vindt 65% plaats in de thuissituatie, 94 % van de slachtoffers wordt gebeten door een bekende, vaak eigen, hond; 5-jarige kinderen worden het vaakst gebeten, in 86% gebeurt dat na een uitlokkende actie van het kind. Ook vinden veel bijtincidenten plaats bij jongens van 8-9 jaar, wat vaak te maken heeft met overmoedig en stoer gedrag (grommen van de hond negeren). Kinderen worden vaak in het gezicht gebeten, volwassenen vaak in arm of been.

Een hond zal agressie normaal gesproken willen vermijden. Hij of zij gebruikt agressie om de rangorde in de roedel duidelijk te stellen, bijvoorbeeld als een roedelgenoot na waarschuwingen niet gehoorzaamt aan een ranghogere hond, of om zijn eigen persoonlijke ruimte veilig te stellen. Alvorens een hond bijt, heeft hij al een aantal waarschuwingssignalen (kalmerings- of stresssignalen) gegeven, zoals bijvoorbeeld het hoofd wegdraaien, de rug toekeren, de ogen zacht maken of langzamer gaan bewegen (Gaus, M. 2006). Een kind, en vaak ook een volwassene, herkent deze signalen niet, wat ertoe kan leiden dat de hond uiteindelijk bijt.

Kinderen zijn onvoorspelbaar, gedragen zich in de ogen van de hond verwarrend, de ene keer als ranglagere en de andere keer als ranghogere (bijvoorbeeld door een arm om de hond heen te slaan, of door te gaan lopen vanuit een kruippositie). Een kind heeft ook geen mentaal en fysiek overwicht over de hond. De hond zal daarom een kind nooit als leider maar altijd als ranglagere zien. Dit betekent dat hij het kind zal corrigeren als hij dat nodig vindt. Pas als een kind \pm 12 jaar is, kan hij door de hond als ranghogere gezien worden. Daarvoor heeft het kind slechts de positie van ranghogere verworven in aanwezigheid van de baas. Die bepaalt bijvoorbeeld dat de hond een kind niet omver mag lopen. Dit is dus een afhankelijk positie. Zodra de baas uit beeld is, zal de hond zichzelf als de ranghogere zien. Volgens Henskens-Spee (2010) geldt dit overigens alleen voor de eigen kinderen. Kinderen buiten de roedel worden sowieso altijd als ranglager gezien. De vraag is dan of de hond de gastkinderen ziet als leden van de roedel of niet. Mogelijk is dit afhankelijk van hoe vaak de kinderen in de opvang aanwezig zijn. Overigens heeft Henskens-Spee voor elke leeftijdscategorie (baby, peuter 1-2 jaar, kleuter 3-6 jaar, kinderen 6-12 jaar, jeugdigen van 12-18 jaar) beschreven hoe de hond het kind ziet, en hoe het kind de hond ziet, een aanrader voor gastouders met een hond in huis.

Voor een veilige omgang tussen hond en kind is het dus belangrijk om gedragingen van de hond te herkennen en te interpreteren en om duidelijke omgangsregels te hanteren. Met name de gastouder moet de kalmerings- en stresssignalen van de hond herkennen en hierop maatregelen nemen. Door kinderen hier telkens op attent te maken, zullen kinderen ze uiteindelijk ook gaan herkennen.

Daarnaast moeten duidelijke omgangsregels worden gehanteerd en deze moeten consequent worden nageleefd. Enkele regels zijn:

- De hond niet over de kop aaien, maar over de borst of flank
- De hond niet indringend aankijken, dit is bedreigend voor de hond
- Niet in de bench of mand van de hond zitten of liggen
- De hond niet storen als hij slaapt of eet
- Niet naar de hond toe rennen, maar de hond naar je toe roepen
- Geen trekspelletjes doen of stoeien met de hond; de hond zal winnen
- Niet over de hond heen gaan hangen, zitten of hem omklemmen
- Niet alleen de hond uitlaten
- Geen vreemde honden aaien. Eerst toestemming vragen aan gastouder, dan aan eigenaar, dan aan hond zelf door hem eerst aan je hand te laten snuffelen
- Nooit wegrekken als je bang bent voor een hond, maar stil blijven staan en hond niet aankijken of iets wegdraaien van hond
- Naast vertellen wat het kind allemaal niet mag doen bij de hond, is het belangrijk het kind te leren wat het wel moet doen (McConnell, P.B., 2011).

2. Hygiëne

Zoönosen zijn ziekten, die van dier op mens overdraagbaar zijn. Kinderen hebben een grotere kans dan volwassenen om ziek te worden omdat ze vatbaarder zijn. Hun immuunsysteem is nog niet volledig ontwikkeld. Dit zou je als een nadeel kunnen beschouwen. Het lijkt echter ook een voordeel te hebben. Recente studies ondersteunen de veronderstelling dat het opgroeien met huisdieren de kans op atopische ziektebeelden, zoals astma, hooikoorts en constitutioneel eczeem, bij kinderen vermindert (Nafstad, P., et al, 2002). Dat neemt niet weg dat kinderen wel een ziekte op kunnen lopen door contact met een dier. Er zijn verschillende manieren waarop zoönosen overgedragen kunnen worden:

- Door direct contact met het dier, bijvoorbeeld door het dier te aaien of te knuffelen, of door krab- of bijtwonden.
- Door indirect contact, bijvoorbeeld via het zand of de aarde, waarin honden of katten hun ontlasting hebben gedaan, of door het eten van niet goed gewassen, rauwe groente.
- Via bloedzuigende en stekende insecten en teken. De ziekte van Lyme is het bekendste voorbeeld, maar ook via vlooiënbeten kunnen ziekten worden overgedragen.
- Via het eten van (rauwe) voedingsmiddelen, zoals onvoldoende verhitte melk, eieren, of vlees.

Ziekteverwekkers zijn onder te verdelen in vier groepen:

a. *Parasieten*

Parasieten leven op of in de gastheer. Bekendste voorbeelden zijn de vlooiën en teken, maar ook luizen en mijten, zoals de schurftmijt. Door bloed te zuigen zorgen ze voor hinderlijke jeuk en huidontstekingen. Deze parasieten kunnen voorkomen bij hond, kat, konijn, cavia en fret. Opname kan niet alleen ontstaan door direct contact, maar vooral ook door indirect contact, bijvoorbeeld wandelen in het struikgewas, of door een vlooiënplaag in de vloerbedekking.

Er zijn ook parasieten die in het lichaam kunnen leven, zoals wormen. De meest voorkomende worm bij hond en kat is de spoelworm. Vooral pups en kittens zijn besmet. De eitjes van de spoelwormen worden uitgescheiden via de ontlasting. Kinderen kunnen besmet raken door contact met vervuilde grond/zand. Ze worden echter zelden ziek. De larven worden in het menselijk lichaam namelijk ingekapseld en opgeruimd.

Andere parasieten zijn: Toxoplasma, wat voorkomt in de ontlasting van katten en in het vlees van geiten, varkens en schapen. De ziekte toxoplasmose is vooral gevaarlijk voor het ongeboren kind. Vandaar dat zwangere vrouwen wordt afgeraden de kattenbak schoon te maken. Giardia is de meest voorkomende darmparasiet bij de mens en komt vooral bij kinderen van 5-14 jaar voor. Het veroorzaakt diarree en darmklachten. Gardia wordt via de hond, kat, kalveren, schapen, muizen en varkens overgedragen. Cryptosporidiose wordt door heel veel diersoorten verspreid. Het veroorzaakt hevige diarree, wat vanzelf over gaat. Het komt vaker voor bij kinderen dan bij volwassenen. Echinokokkose wordt veroorzaakt door lintwormen van honden, katten en vossen. In Nederland komt het bijna niet voor, maar in delen van Duitsland, België en Frankrijk nog wel. Besmetting vindt plaats via het eten van bijvoorbeeld ongewassen bosbessen, bramen of groente. Het veroorzaakt koorts, jeuk, huiduitslag en allergische reacties.

b. *Schimmels*

Schimmelinfecties kunnen voorkomen op alle dieren. Ze zijn niet altijd duidelijk zichtbaar. Een kat kan een schimmelinfectie hebben, zonder dat je er iets van ziet. Ze is dan echter wel besmettelijk voor de mens. Er ontstaan bij de mens ronde, rode, licht jeukende plekken met een schilferig randje, ook wel ringworm genoemd. Ga bij een ringworminfectie meteen naar de huisarts voor een anti-schimmelcrème of tabletten en laat je huisdier(en) bij de dierenarts onderzoeken.

c. *Bacteriën*

De darmflora van mens en zoogdieren ziet er grotendeels hetzelfde uit en hebben dus ook een aantal overeenkomstige darmbacteriën, waar mensen ziek van worden. De campylobacter bacterie, die bij heel wat diersoorten voorkomt (vooral vogels), is één van de belangrijkste veroorzakers van maagdarmonsteking bij de mens (meer dan 300.000 gevallen per jaar). Besmetting vindt plaats via direct contact, maar ook via besmet vlees of drinkwater. Ook de papegaaienziekte (Chlamydia) wordt veroorzaakt door een bacterie en heeft acute longontsteking tot gevolg. De EHEC bacterie (E-coli) wordt voornamelijk door runderen overgedragen, door besmet vlees te eten. Het kan milde of bloederige diarree veroorzaken. De ziekte van Weil (ook wel leptospirose of melkerskoorts genoemd) wordt via urine van besmette dieren overgedragen. Knaagdieren, in het bijzonder ratten, kunnen de ziekte overdragen, maar ook honden kunnen dragers zijn.

Symptomen van de ziekte kunnen uiteenlopen van mild tot zeer ernstig en herstel kan wel een half jaar tot een jaar duren. Salmonella-bacteriën kunnen ontstekingen van het maag- darmslijmvlies veroorzaken. De bacterie kan voorkomen bij knaagdieren, insecten, vogels, kikkers, vee, apen en reptielen, maar ook bij honden en katten. Besmetting vindt plaats door direct en indirect contact, besmette voedingsmiddelen en water.

In Nederland raken jaarlijks enkele duizenden mensen, vooral kinderen jonger dan 10 jaar en jong volwassenen, besmet met de kattenkrabziekte, die wordt overgebracht door krabben van de kat, maar ook door beten van kittens, of door het likken van een wondje. Patiënten kunnen er erg ziek van zijn, met klachten als koorts, hoofdpijn en pijnlijke dikke lymfklieren in het gebied van de verwonding. Het is noodzakelijk met dergelijke klachten naar de huisarts te gaan.

Door beten van honden of andere dieren kunnen bacteriën uit de mondholte overgebracht worden in de wond. De wond moet gedesinfecteerd worden en soms zal een behandeling met antibiotica of een tetanusinjectie noodzakelijk zijn.

d. *Virussen*

Virussen zijn de kleinste ziekteverwekkers, maar kunnen ernstige ziekten veroorzaken bij mens en dier. Een gevreesde virusziekte is bijvoorbeeld hondsdolheid, die bij huisdieren in Nederland niet meer voorkomt, maar nog wel door vleermuizen overgedragen kan worden. Katten kunnen via knaagdieren besmet worden met het pokkenvirus en deze infectie overdragen op de mens. Dit leidt tot zweerachtige wondjes. Deze ziekte wordt echter maar zelden gezien. Een virus dat momenteel vaker voorkomt, is het hantavirus, dat wordt overgebracht door knaagdieren, via urine of ontlasting of door een beet. Besmetting gebeurt hoofdzakelijk via de luchtwegen, door inademing van het virus. Kinderen onder de 10 jaar worden zelden getroffen. De symptomen bestaan uit koorts, hoofdpijn, spier- en rugpijn, eventueel gezichtsstoornissen en/of oogpijn, van voorbijgaande aard, maar typisch.

Door een aantal maatregelen te nemen, is het mogelijk zoönosen te voorkomen:

- Regelmatig dierenartscontrole en vaccinatie van de dieren
- 4x per jaar ontwormen, teken en vlooiënbesmetting voorkomen
- Voorkom contact met zieke en onbekende dieren
- Ruim hondenpoep op en verschoon dagelijks de kattenbak. Maak regelmatig de hokken van andere huisdieren schoon
- Gebruik handschoenen bij het tuinieren
- Laat een huisdier niet in het gezicht of aan wondjes likken
- Dek de zandbak af
- Voorkom bijt- en krabwonden. Ga met ernstige wonden naar de huisarts
- Houdt nagels kort
- Handen wassen na elk diercontact

VII. ONDERZOEK ‘DIEREN IN DE GASTOUDEROPVANG’

1. Inleiding

Uit het voorgaande blijkt dat er al veel onderzoek is gedaan naar het effect van dieren op de ontwikkeling van kinderen. Hoewel bij dit onderzoek wel kritische kanttekeningen zijn te plaatsen, kunnen we in zijn algemeenheid stellen dat een dier de ontwikkeling van een kind positief kan beïnvloeden. Deze onderzoeken zijn gedaan in een gezinssituatie; de invloed van het hebben van een huisdier op de ontwikkeling van het kind, met name op sociaal-emotioneel gebied, dan wel in een therapeutische setting; de invloed van de ‘helende’ werking van een dier en de mediërende rol van een dier in de therapie. Onderzoek naar de invloed van een dier op de ontwikkeling van kinderen in een kinderopvangsituatie, zoals kinderdagverblijven of gastouderopvang, is er niet. Ik heb het althans niet kunnen vinden. Hoewel resultaten uit andere onderzoeken wellicht te vertalen zijn naar de kinderopvangsituatie, en in het bijzonder naar de gastouderopvang, zijn er toch een paar belangrijke verschillen. Hoewel de gastouderopvang grote overeenkomst vertoont met een gezinssituatie, verblijft een kind slechts tijdelijk in deze situatie. Dat kan variëren van een dagdeel tot meerdere dagen per week. Bovendien kan het zo zijn, dat een kind verblijft in het huis van de gastouder, maar het kan ook zo zijn dat de gastouder in het huis van het kind werkt, waardoor de overeenkomst met de eigen gezinssituatie van het kind – en de eventueel daarbij behorende dieren - weer groter is. Wanneer een kind wordt opgevangen in het huis van de gastouder, is de groepssamenstelling anders dan in een gezinssituatie. Er zijn wellicht leeftijdgenootjes, meer speelkameraadjes, eventuele broertjes of zusjes zijn niet altijd aanwezig, aanwezige dieren zijn niet de eigen huisdieren. De rol die een gastouder vervult is een andere dan de rol van de ouders in de gezinssituatie. Wellicht is de gastouder op een meer gestructureerde manier bezig met het bevorderen van de ontwikkeling van het kind. In de gastoudersituatie zijn er regels ten aanzien van veiligheid en hygiëne, die nageleefd moeten worden en waar door externe instanties toezicht op wordt gehouden.

Kortom, allemaal factoren die een rol kunnen spelen als je het effect van dieren op de ontwikkeling van kinderen wilt onderzoeken. In Nederland zijn er wel kinderopvangcentra, waar dieren aanwezig zijn of waar de algehele natuur bewust wordt geïntegreerd in het opvangbeleid, maar deze zijn mijns inziens nog sporadisch. Ook wordt op zo’n 200 boerderijen in Nederland kinderopvang geboden, zo was recentelijk op het journaal te horen. Het is echter een ontwikkeling die nog in de kinderschoenen staat. Wanneer je naar de gastouderopvang kijkt, dan mag je aannemen dat het aantal aanwezige huisdieren overeenkomt met het aantal huisdieren in gezinssituaties in het algemeen. De vraag is of dat inderdaad zo is en of deze dieren een actieve rol spelen in de opvang. Dergelijke vragen zullen eerst beantwoord moeten worden, alvorens een onderzoek gedaan kan worden naar het effect van dieren op de ontwikkeling van kinderen in de kinderopvang in het algemeen en in de gastouderopvang in het bijzonder.

Het huidige onderzoek is een inventarisatie van de aanwezigheid van dieren in de gastouderopvang, uitgevoerd onder de gastouders van gastouderbureau BijdeHand uit Epe.

2. Vraagstelling

In het onderzoek zijn de volgende vraagstellingen geformuleerd:

1. Hoe vaak zijn er huisdieren aanwezig in de gastoudersituatie?
2. Hoeveel gastouders ondernemen activiteiten met huisdieren en kinderen samen?
3. Zijn gastouders van mening dat de aanwezigheid van een huisdier invloed heeft op de ontwikkeling en het gedrag van kinderen?
4. Zijn gastouders van mening dat het doen van activiteiten met dier en kind invloed heeft op de ontwikkeling en het gedrag van kinderen?
5. Hoeveel gastouders willen informatie over de invloed van een huisdier op de ontwikkeling van kinderen?
6. Hoeveel gastouders hebben interesse in een huisbezoek met dieren?
7. Hoe groot is het aantal gastkinderen met een ontwikkelings- of gedragstoornis, al dan niet gediagnosticeerd?
8. Is er een relatie tussen de aanwezigheid van een huisdier en de toegekende invloed van een huisdier?
9. Ondernemen gastouders die thuis werken vaker activiteiten met dier en kind, dan gastouders die bij de vraagouder werken?

3. Methode

In het onderzoek is gebruik gemaakt van een vragenlijst (zie bijlage). Deze vragenlijst bestond uit 10 vragen. Het merendeel van de antwoordcategorieën was van nominaal niveau (ja/nee/weet niet). De vraag naar de leeftijd van de aanwezige kinderen leverde antwoorden op ratio niveau op. Een aantal vragen had een open karakter. Dit waren vragen naar het soort huisdier/-en dat aanwezig is/zijn in de opvang, de activiteiten die met deze dieren worden ondernomen, wat volgens de gastouder de invloed is van de aanwezigheid van een huisdier op de ontwikkeling en het gedrag van kinderen, wat volgens de gastouder de invloed is van het doen van activiteiten met dier en kind op de ontwikkeling en het gedrag van het kind. Ook konden gastouders aangeven welke ontwikkelingsstoornissen of gedragsproblemen zij bij hun gastkinderen constateerden en welke gediagnosticeerde stoornissen er bij gastkinderen voorkwamen.

De vragenlijst is via de e-mail verstuurd, in een excel bestand als bijlage, aan 215 gastouders, aangesloten bij het gastouderbureau BijdeHand. Deze gastouders zijn mijn collega's, waarbij opgemerkt moet worden dat we elkaar niet persoonlijk kennen, op enkele gastouders na. Een tweede reminder is 2 weken na de eerste mail verstuurd. Een derde reminder is nog eens 3 weken later verstuurd, waarbij de vragenlijst, behalve in een toegevoegd excel bestand, ook rechtstreeks in de mail is afgedrukt.

De reden hiervoor was, dat ik het vermoeden had, naar aanleiding van enkele opmerkingen van respondenten, dat sommige gastouders moeite hadden met het werken in een excel bestand. Op zich is dit opmerkelijk, omdat urenregistratie bij het gastouderbureau ook met behulp van excel wordt gedaan. Niet alle gastouders hoeven hier echter gebruik van te maken.

Op verzoek van gastouders zijn er 11 vragenlijsten per post verstuurd, waarvan ik er 9 heb terugontvangen.

De vragenlijst kon anoniem ingevuld worden. Voor het onderzoek is een speciaal e-mail adres aangemaakt. Na afloop van het onderzoek is dit adres weer opgeheven en ook zijn alle e-mailadressen van gastouders vernietigd, om volledige privacy en anonimiteit te kunnen garanderen.

4. Resultaten

De data van het onderzoek zijn verwerkt met behulp van Excel. Van de 215 vragenlijsten heb ik er in totaal 103 terug gekregen. Dit is een respons van 48%. Van deze respondenten werkt 56% als gastouder thuis, ruim 37% van de gastouders werkt bij het vraaggezin in huis. De categorie 'anders' houdt in dat gastouders ofwel in beide situaties werken (thuis én bij het vraaggezin), ofwel tijdelijk geen kinderen opvangen.

Gastouder	Aantal	Percentage
Thuis	58	56,31%
bij vraagouder	39	37,86%
anders	6	5,83%
Eindtotaal	103	100,00%

Tabel 1: werksituatie van de gastouder

In ruim 71% zijn er één of meerdere huisdieren aanwezig in de gastopvangsituatie. Van de gastouders die thuis werken, heeft 70% één of meerdere huisdieren. Wanneer de gastouder in het huis van de vraagouders werkt, zijn er in 64% van de gevallen huisdieren aanwezig. Het merendeel van de gastouders en vraagouders heeft één huisdier. In onderstaande tabellen is de verdeling van het aantal huisdieren te zien.

Aantal huisdieren	Aantal thuisw. gastouders	Percentage thuisw. Gastouders
1	16	32,65%
2	9	18,37%
3	11	22,45%
4	6	12,24%
5	1	2,04%
6	3	6,12%
7	2	4,08%
11	1	2,04%
Eindtotaal	49	100,00%

Tabel 2; Verdeling van het aantal huisdieren bij thuiswerkende gastouders

Aantal huisdieren	Aantal vraagouders	Percentage vraagouders
1	12	37,50%
2	8	25,00%
3	7	21,88%
4	2	6,25%
5	1	3,13%
7	1	3,13%
10	1	3,13%
Eindtotaal	32	100,00%

Tabel 3: Verdeling van het aantal huisdieren bij de vraagouders

Het meest kwamen katten voor (66x), vervolgens honden (46x), konijnen (36x), kippen (14), vissen (11x), cavia's en vogels (beiden 9x). Wat opvalt is dat 12 konijnen het zonder soortgenoot moeten stellen, 1 cavia heeft ook geen soortgenoot. Andere dieren die genoemd zijn, zijn geiten, hamsters, schildpadden, varkens, kangoeroes, duiven, 1 chinchilla, 1 muis, 1 haan en 1 paard. De meest opmerkelijk 'huisdieren' die genoemd zijn, zijn kevers.

Van de gastouders, die beschikking hebben over één of meerdere huisdieren, al dan niet van henzelf of van de vraagouder, onderneemt 76% activiteiten met dieren en kinderen.

De activiteiten die het meest genoemd worden zijn aaien (40x), verzorgen van de dieren (voeren en hok schoonmaken) (39x), wandelen (30x) en spelen (21x). Ook knuffelen, op schoot nemen, kijken/observeren en kunstjes leren wordt genoemd.

Activiteiten	Aantal gastouders	Percentage gastouders
Nee	16	15,69%
Ja	78	76,47%
niet van toepassing	8	7,84%
Eindtotaal	102	100,00%

Tabel 4: Het aantal/percentage gastouders dat activiteiten onderneemt met dier en kind

Wanneer we kijken naar het percentage gastouders dat van mening is dat de aanwezigheid van een huisdier invloed heeft op de ontwikkeling en het gedrag van een kind, en het percentage gastouders dat meent dat het doen van activiteiten met dier en kind invloed heeft op het kind, dan zit daar nagenoeg geen verschil in.

Invloed aanwezigheid dier	Aantal gastouders	Percentage gastouders
Nee	9	8,74%
Ja	70	67,96%
weet niet	24	23,30%
Eindtotaal	103	100,00%

Tabel 5: Mening van gastouders over de invloed van de aanwezigheid van een dier

Invloed activiteit dier	Aantal gastouders	Percentage gastouders
Nee	13	13,00%
Ja	70	70,00%
weet niet	17	17,00%
Eindtotaal	100	100,00%

Tabel 6: Mening van gastouders over de invloed van het doen van activiteiten met dier en kind

In de vragenlijst werd gevraagd om aan te geven wat dan die invloed was, als deze vragen met 'ja' werden beantwoord. Over het algemeen gaven gastouders op beide vragen dezelfde antwoorden. Daaruit blijkt dat gastouders meenden dat er geen verschil is tussen de invloed van enkel de aanwezigheid van een dier, en het doen van activiteiten met een dier op de ontwikkeling van kinderen. Veel gastouders gaven bij de tweede vraag (de invloed van het doen van activiteiten) ook als antwoord 'idem'. Hoewel de beschrijvingen, die gegeven werden, divers waren, waren ze wel in een aantal categorieën te verdelen.

De volgende dingen werden genoemd:

- Verantwoordelijkheid leren 24x
- Leren omgaan met een dier 22x
- Bevordert de sociaal-emotionele ontwikkeling 15x
- Minder angst voor dieren 13x
- Liefde voor dieren bijbrengen 13x
- Leren rekening houden met dier 12x
- Dier geeft rust/ontspanning 10x
- Respect voor dieren bijbrengen 9x
- Dier biedt troost 7x
- Belang van zorgen voor iets 6x

Ook werd een aantal malen genoemd dat een dier een echte vriend is, een dier een kind opener kan maken, een dier goed is voor de nonverbale communicatie, dat een dier de belangstelling wekt, de fijne motoriek stimuleert, en dat je dingen aan een dier kunt vertellen. Opmerkelijk is dat twee gastouders meenden dat diergedrag anders is dan gedrag van mensen, maar dat twee andere gastouders er precies omgekeerd over dachten; gedrag van dieren en mensen lijkt op elkaar. Wat het bevorderen van de sociaal-emotionele ontwikkeling betreft, werden zaken genoemd als 'goed voor het zelfvertrouwen', 'verhoogt de empathie', 'beter leren samen spelen', 'leren omgaan met emoties/affectie'.

Op de vraag of gastouders meer informatie over dit onderwerp wilden hebben, antwoordde bijna 30% met 'ja'. Dit waren om precies te zijn 29 gastouders.

Op de vraag of gastouders interesse hadden in een huisbezoek met meerdere verschillende dieren, antwoordde ruim 21% met 'ja', 66% had geen belangstelling en ruim 11% antwoordde 'anders'. Zij gaven bijvoorbeeld aan, dat zo'n bezoek alleen buiten kon plaatsvinden, in verband met een allergie, of dat dit eerst met ouders overlegd moest worden. Eén ouder gaf aan dit erg leuk te vinden, als er maar geen hond bij was. Zij was naar alle waarschijnlijkheid islamitisch.

Huisbezoek	Aantal gastouders	Percentage gastouders
Nee	67	66,34%
Ja	22	21,78%
Anders	12	11,88%
Eindtotaal	101	100,00%

Tabel 7: Interesse van gastouders voor een huisbezoek met dieren

Het aantal gediagnosticeerde ontwikkelingsstoornissen en gedragsproblemen bij kinderen is exact gelijk aan het aantal kinderen met ontwikkelings- of gedragsproblemen, als zodanig vastgesteld door de gastouder zelf. Dit percentage ligt op 11,88%. De volgende gediagnosticeerde ontwikkelingsstoornissen en gedragsproblemen werden genoemd:

- Spraakachterstand/spraakstoornis (5x)
- Ontwikkelingsachterstand/zwakbegaafd (4x)
- ADHD/ADD (3x)
- PDD-NOS/autisme (2x)
- Opvoedkundige/affectieve problemen (1x)
- Slechtziend (retino schisis) (1x)
- DCDD (1x)

Gastouders observeerden zelf de volgende stoornissen en problemen:

- Heel beweeglijk, hyper, tegen ADHD aan (3x)
- Lage spierspanning, onhandig in bewegingen (1x)
- Motorische ontwikkelingsstoornis (3x)
- Hoog sensitief/paranormaal begaafd/spiritueel (2x)
- Sterke stemmingswisselingen (1x)
- Spraakachterstand (1x)
- Autisme (2x)
- Paniek bij verandering verzorging (1x)
- Plasproblemen (1x)

Er blijkt een verband te zijn tussen de aanwezigheid van een huisdier en de toegekende invloed van dit huisdier (Chi-kwadraat = 10,48, df=2, p=0,005). Gastouders die een huisdier hebben, zijn eerder geneigd te zeggen dat er invloed uitgaat van een huisdier, dan gastouders die geen huisdier hebben.

invl. Aanw. Dier	Aanwezigheid dier				Eindtotaal	
	Nee		Ja			
nee	2	6,90%	7	9,46%	9	8,74%
ja	14	48,28%	56	75,68%	70	67,96%
weet niet	13	44,83%	11	14,86%	24	23,30%
Eindtotaal	29	%	74	%	103	100,00%

Tabel 8: Samenhang tussen de aanwezigheid van een huisdier en de toegekende invloed van een huisdier

Er is een significant verschil tussen gastouders die thuis werken en gastouders die in het huis van de vraagouders werken, als het gaat om het doen van activiteiten met dieren, hoewel het gevonden verband niet heel sterk is (Chi-kwadraat = 5,33, df=1, p=0,02). Gastouders die thuis werken, ondernemen vaker activiteiten met dieren.

activ dier	Gastouder werkt:				Eindtotaal van GO	
	thuis		bij VO			
Nee	5	9,26%	10	27,78%	15	16,67%
Ja	49	90,74%	26	72,22%	75	83,33%
Eindtotaal	54	100,00%	36	100,00%	90	100,00%

Tabel 9: Verband tussen werkplek van de gastouder en het doen van activiteiten met het huisdier (VO=vraagouder, GO=gastouder))

5. Discussie

De respons op de vragenlijst is niet erg hoog, slechts 48%. Dit kan meerdere redenen hebben. Ten eerste kan het zijn dat gastouders niet gewend zijn om met een Excel bestand te werken, of wellicht niet veel met computer en e-mail doen. Een gedeelte van de gastouders zijn opa/oma en vangen enkel hun eigen kleinkinderen op. Een andere mogelijkheid was geweest om de vragenlijst mondeling te laten afnemen door de medewerkers van het gastouderbureau tijdens een huisbezoek. Dit zou echter zeer veel tijd in beslag hebben genomen en paste niet binnen het tijdsbestek van deze scriptie. Het zou ongetwijfeld wel een hogere respons hebben opgeleverd.

Een andere voor de hand liggende verklaring is dat gastouders die geen dieren hebben, hier niks mee hebben, eerder geneigd zullen zijn om niet te reageren. Dit ondanks het feit, dat in het begeleidend schrijven van de vragenlijst nadrukkelijk is verzocht dit wel te doen, ook als men geen dieren heeft. Dit zou ook het hoge percentage huisdieren in de gastouderopvang kunnen verklaren, namelijk 71%. Dit percentage ligt hoger dan de in de literatuur vermelde percentages.

Je kunt je dus afvragen of de uitkomsten van dit onderzoek representatief zijn voor 'de' gastouders van Gastouderbureau BijdeHand, of, in het algemeen voor 'de gastouder'.

Als we kijken naar het soort dier dat het meest voorkomt bij gastouders, namelijk de kat, dan is dit een afspiegeling van de Nederlandse situatie. Dat het konijn op de derde plaats komt, is misschien verrassend. Het is in ieder geval duidelijk, dat het dierenwelzijn nog verbeterd kan worden, aangezien een derde van de konijnen bij gastouders een eenzaam bestaan zonder soortgenoten leidt.

Drie kwart van de gastouders onderneemt activiteiten met de dieren en kinderen samen, is zich bewust van de invloed die dit heeft op de kinderen en blijkbaar hebben ze hier een goed beeld van. Een groot deel van de beschreven invloeden komt namelijk overeen met hetgeen in wetenschappelijk onderzoek is aangetoond. Vooral het punt dat dieren kinderen verantwoordelijkheid bijbrengen, wordt ook in de literatuur beschreven als de belangrijkste reden, waarom ouders dieren aanschaffen.

Aangezien een kleine 30% meer informatie wilde hebben over het onderwerp, heb ik twee workshops gegeven voor de gastouders van BijdeHand met als thema 'dieren in de gastouderopvang'. Deze workshops zijn door 22 gastouders bezocht.

Dat een aantal gastouders heeft aangegeven interesse te hebben voor een huisbezoek met dieren, biedt wellicht mogelijkheden voor een vervolgonderzoek, waarbij daadwerkelijk kan worden onderzocht wat de effecten zijn van dierondersteunende pedagogiek in de gastouderopvang. Dit zou een methodisch verantwoord onderzoek kunnen zijn, met een controlegroep en een experimentele groep, met metingen voorafgaand aan de huisbezoeken en metingen na afloop.

Het percentage ontwikkelingsstoornissen en gedragsproblemen, zowel gediagnosticeerd als geobserveerd door de gastouder, ligt lager dan het landelijk gemiddelde. Mogelijk komt deze categorie kinderen in de gastouderopvang minder voor, omdat deze kinderen meer specialistische opvang behoeven, maar het kan ook zijn dat bij jonge kinderen nog geen diagnose gesteld is. Opvallend is dat spraakstoornissen relatief vaak gemeld worden, evenals motorische stoornissen. Het voorkomen van ADHD en autisme is niet verrassend te noemen.

Het geconstateerde verband tussen de aanwezigheid van een huisdier en de invloed van dit dier op de ontwikkeling en het gedrag van een kind, kan erop duiden dat gastouders daadwerkelijk een effect constateren. Het kan ook slechts 'wishfull thinking' zijn. Een effectonderzoek zal moeten uitwijzen of er inderdaad een oorzakelijk verband bestaat tussen de aanwezigheid van een huisdier in de gastopvangsituatie en de invloed op de ontwikkeling van het kind. Het waargenomen verband kan ook berusten op vergaarde kennis door gastouders. Het thema van de dierondersteunende pedagogiek en therapie krijgt de laatste tijd regelmatig aandacht in de media. Van de gastouders die geen dier hebben, geeft namelijk ook 48% aan dat een dier invloed kan hebben op de ontwikkeling van een kind.

Dat gastouders die in hun eigen huis werken, vaker activiteiten ondernemen met hun dier(en) en de kinderen, dan gastouders die bij het vraaggezin werken, is niet zo verwonderlijk. Je kent je eigen dieren altijd beter dan de dieren van een ander, en weet precies wat je wel en niet met ze kunt doen. Van de andere kant is het grote voordeel van het werken bij het vraaggezin, dat de kinderen hun dier veel beter kennen en mogelijk een hechtere band met hun dier hebben. Bovendien is het zo, dat naarmate je langer en regelmatig met de dieren van een ander werkt, je deze ook steeds beter leert kennen en er goed mee om kunt gaan. Vandaar wellicht dat het gevonden verband ook niet zo sterk is.

VIII. CONCLUSIE

Wanneer we de literatuur op het gebied van de ontwikkelingspsychologie, pedagogiek, en de mens-dier relatie bekijken, mogen we aannemen dat een dier de ontwikkeling van een kind ook in de gastouderopvang positief kan beïnvloeden. Door een huisdier een actief onderdeel te laten zijn binnen de structuur van de gastouderopvang en te integreren in het spel van kinderen, kan het dier een positieve bijdrage leveren aan de sensorische, motorische, cognitieve, sociaal-emotionele en taalontwikkeling. Het dier biedt ook mogelijkheden om kinderen met psycho-sociale problemen beter te kunnen begeleiden.

Door het intensieve contact in de gastouderopvang tussen kinderen en de aanwezige dieren, is het mogelijk dat er een hechte band tussen beiden ontstaat. Mogelijk kan het dier in de opvang de rol van veilige hechtingspartner vervullen.

Veel onderzoek is echter nog noodzakelijk om de invloed van dieren op de ontwikkeling van kinderen in de gastouderopvang te kunnen aantonen. Specifiek onderzoek in deze sector is er niet. Het onderzoek wat tot nu toe op het gebied van kind-dier relaties gedaan is, heeft nogal wat methodologische tekortkomingen, toont geen causale verbanden aan en geeft ook (nog) geen uitsluitsel over de effecten van een dier op lange termijn, enkele uitzonderingen daargelaten.

Het inventariserende onderzoek, dat gedaan is in het kader van deze scriptie, biedt, hoewel zeker niet representatief voor de gastouderopvang in Nederland, wel mogelijkheden voor verdere activiteiten en onderzoek op het gebied van de pedagogische ondersteuning van een dier binnen de gastouderopvang. We mogen aannemen dat huisdieren in de gastouderopvang ruimschoots aanwezig zijn, minstens in de helft van de opvangsituaties, en dat gastouders ook activiteiten ondernemen met hun dieren en de kinderen samen. Hoewel het erop lijkt dat gastouders een redelijk goed beeld hebben over de invloed van dieren op de ontwikkeling, is verdere kennisoverdracht in de vorm van workshops, lezingen en artikelen in vakliteratuur een goede mogelijkheid om de inzet van dieren in de gastouderopvang te bevorderen. De thema's veiligheid en welzijn van dieren verdienen hierbij zeker ook de aandacht.

Het opzetten van huisbezoeken met dieren in de gastouderopvang biedt mijns inziens zeker de mogelijkheid voor methodologisch verantwoord effectonderzoek naar de invloed van dieren op de ontwikkeling van kinderen in de gastouderopvang.

Met het schrijven van deze scriptie heb ik geprobeerd een eerste aanzet te geven tot meer inzicht en bevordering van de inzet van huisdieren in de gastouderopvang. Want kinderen en dieren, het blijft een fascinerende combinatie!

LITERATUURLIJST

- Aben, S., 2012. *Gastouderopvang*. Arnhem: uitgeverij Angerenstein
- Beck, A.M. & Katcher, A.H., 2003. *Future Directions in Human-Animal Bond Research*. American Behavioral Scientist 47, 79 – 84.
- Beck, A.M., 2011. *Animals and Child Health and Development*. In: McCardle, P., McCune, S., Griffin, J.A., Esposito, L. & Freund, L.S., (Eds). *Animals in Our Lives*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Beetz, A. M., 2003. *Bindung als Basis Sozialer und Emotionaler Kompetenzen*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Beetz, A.M., 2007. *The Development of Empathy in Children Through Interaction with Animals*. 11th International Conference on Human-Animal Interactions, Yokyo, Japan, Organized by IAHAO
- Boat, B.W., 2010. *Understanding the Role of Animals in the Family: Insights and Strategies for Clinicians*. In: Fine, A.H. (ed). *Handbook on Animal-Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.
- Braet, C., 1997. *De Behandeling van Te Dikke Kinderen*. . In: Kinder- en Jeugdpsychologie. Trends. Redactie: Engelen-Snaterse, T. & Kohnstamm, R., Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Bruin, de, A. & Keizer, M. 2007. *Cursus Bezoekvrijwilliger*. Een uitgave van Bezoekdier Nederland.
- Bulk-Bunschoten, A.M.W., Renders, C.M., van Leerdam, F.J.M. & Hirasig, R.A., 2005. *Overbruggingsplan voor Kinderen met Overgewicht. Methode voor Individuele Primaire en Secundaire Preventie in de Jeugdgezondheidszorg*. Huisdrukkerij VUMC.
- Chandler, C.K., 2005. *Animal Assisted Therapy in Counseling*. New York: Routledge.
- Delfos, M.F., 2011. *Ontwikkeling in Vogelvlucht. Ontwikkeling van Kinderen en Adolescenten*. Amsterdam: Pearson.
- Delfos, M.F., 2009. *Ontwikkelingspsychopathologie. Stoornissen en Belemmeringen*. Amsterdam: Pearson.
- Delfos, M.F., 2010. *Kinderen en Gedragsproblemen. Aanleg, Rijping of Omgeving?* Amsterdam: Pearson.
- Edes, I., 2010. *Samenwerken met de Natuur in de Pedagogische Praktijk*. Tijdschrift voor Orthopedagogiek, 49, 341-352.
- Endenburg, N. 2003. *Der Einfluss von Tieren auf die Frühentwicklung von Kindern als Voraussetzung Für Tiergestützte Psychotherapie*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Endenburg, N. & van Lith, H.A., 2011. *The Influence of Animals on the Development of Children*. The Veterinary Journal 190, 208-214.
- Enders-Slegers, J.M.P., 2000. *Een Leven Lang Goed Gezelschap: empirisch onderzoek naar de Betekenis van gezelschapsdieren voor de kwaliteit van leven van ouderen*. Proefschrift Universiteit van Utrecht.
- Euser, E., Ijzendoorn, van, M., Cyr, C., Brilleslijper-Kater, S. & Bakermans-Kranenburg, M., 2008. *Kindermishandeling en Gehechtheid*. In: Prins, P. & Braet, C. (red) *Handboek Klinische Ontwikkelingspsychologie*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.

- Fedderson-Petersen, D.U., 2003. *Das Ausdrucksverhalten und die Kommunikation von Hunden in ihrer Bedeutung im Therapeutischen Kontext*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Fredrickson-MacNamara, M. & Butler, K., 2010. *Animal Selection Procedures in Animal-Assisted Interaction Programs*. In: Fine, A.H. (ed). *Handbook on Animal Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.
- Frick-Tanner, E. & Tanner-Frick, R., 2003. *Tiergestützte Kinder- und Jugendtherapeutische Praxis*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Friedmann, E., Son, H. & Tsai, C., 2010. *The Animal/Human Bond: Health and Wellness*. In: Fine, A.H., (ed). *Handbook on Animal Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.
- Gardner, N. 2008. *A Friend Like Henry*. Naperville, Illinois: Sourcebooks, Inc.
- Gaus, M. 2006. *Hondentaal is Lichaamstaal*. Baarn: Tirion Uitgevers b.V.
- Gawani Pony Boy, 2009. *Paard, volg mij. Indiaanse Natural Horsemanship*. Kampen: Uitgeverij Rozhanitsa
- Grandin, T. & Johnson, C., 2005. *Denken als de Dieren*. Utrecht: A.W. Bruna Uitgevers B.V.
- Grandin, T., Fine, A.H. & Bowers, C.M., 2010. *The Use of Therapy Animals with Individuals with Autism Spectrum Disorders*. In: Fine, A.H. (ed). *Handbook on Animal-Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.
- Grandin, T., 2011. *The Roles That Animals Can Play With Individuals With Autism*. In: McCardle, P., McCune, S., Griffin, J.A., Esposito, L. & Freund, L.S. (eds), *Animals in Our Lives*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Greiffenhagen, S. & Buck-Werner, O.N., 2007. *Tiere als Therapie. Neue Wege in Erziehung und Heilung*. Nerdlen: Kynos Verlag.
- Grover, S., 2010. *101 Creative Ideas for Animal Assisted Therapy*. USA: Motivational press
- Henskens-Spee, P., 2010. *Vrienden. Onze Hond een Kindervriend*. Amersfoort: Bloemendal
- Herzog, H. 2002. *Darwinism and the Study of Human-Animal Interactions*. *Society & Animals*, 10:4, 361-367
- Herzog, H. 2011. *The Impact of Pets on Human Health and Psychological Well-Being: Fact, Fiction, Or Hypothesis?* *Current Directions In Psychological Science* 20, 236-239.
- Hillebrecht, F., 2003. *Kaninhop*. Reutlingen: Oertel + Spörer Verlags-GmbH + Co.
- Holland, J.S. 2011. *Onmogelijke Liefdes. 47 Opmerkelijke Verhalen uit het Dierenrijk*. Utrecht: De Fontein/Tirion Uitgevers.
- Isaacson, R. 2009. *De Paardenjongen*. Amsterdam: De Bezige Bij.
- Kaminski, M., Pellino, T. & Wish, J., 2002. *Play and Pets: The Physical and Emotional Impact of Child-Life and Pet Therapy on Hospitalized Children*. *Children's Health Care*, 31 (4), 321-335.
- Kenter, B., 2000. *Ik Ga Weer Graag Naar School*. Amersfoort: CPS.
- Klotz, A., 2008. *Esel & Mensch. Tiergestützte Therapie, Tiergestützte Pädagogik Mit Eseln*. Norderstedt: Books on Demand GmbH.
- Lang, K. 2008. *Clickertraining mit Meerschweinchen*. Neunkirchen am Band. Eigen uitgave
- McConnell, P.B., 2011. *Parents as Armchair Ethologists: Decreasing the Risk of Child-Dog Interactions*. In: McCardle, P., McCune, S., Griffin J.A., Esposito, L. & Freund, L.S. (eds). *Animals in Our Lives*. Baltimore: Paul H. Brookes Publishing Co.
- Meer, B. van der, 2002. *Kinderen en Pesten*. Kosmos: Z & K.

- Melson, G.F., 2001. *Why the wild things are. Animals in the Lives of Children*. Massachusetts: Harvard University Press.
- Melson, G.F., 2003. *Child Development and the Human-Companion Animal Bond*. *American Behavioral Scientist* 47, 31-39.
- Melson, G.F., 2007. *Children and Companion Animals, the Importance of Education*. 11th International Conference on Human-Animal Interactions, Tokyo, Japan, organized by IAHAO.
- Melson, G.F. & Fine, A.H., 2010. *Animals in the Lives of Children*. In: Fine, A.H. (ed). *Handbook on Animal-Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.
- Michiels, D., Kuppens, S. Grietens, H., 2010. *Jij Mag Niet Meedoen. Agressie Tussen Kinderen Anders Bekeken*. Tiel: Lannoo
- Middel, E. & Coverdale, M. 1999. *Het Paard als Partner. Zes Visies op Natural Horsemanship*. Baarn: Tirion Uitgevers.
- Mönks, F.J. & Knoers, A.M.P., 2004. *Ontwikkelingspsychologie. Inleiding tot de verschillende Deelgebieden*. Assen: Koninklijke Van Gorcum BV.
- Müller, I. 2009. *Clickertraining für Kaninchen, Meerschweinchen & Co*. Stuttgart: Eugen Ulmer KG.
- Muntz, B., 2011. *High Five met je Konijn*. Uitgegeven door Animal Academy.
- Nafstad, P., Magnus, P., Gaarder, P.I. & Jaakkola, J.J.K., 2001. *Exposure to Pets and Atopy-related Diseases in the First 4 Years of Life*. *Allergy* 56, 4, 307-312.
- Nimer, J. & Lundahl, B., 2007. *Animal-Assisted Therapy: A Meta-Analysis*. *Anthrozoös* 20, 3, 225-238.
- Olbrich, E. 2003. *Biophilie: Die Archaischen Wurzeln der Mensch-Tier-Beziehung*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Olbrich, E., 2003. *Zum Verstehen der Tiergestützten Therapie: Versuch einer Integration*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Otterstedt, C. 2007. *Mensch und Tier im Dialog*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Parish-Plass, N., 2008. *Animal-Assisted Therapy with Children Suffering from Insecure Attachment Due to Abuse and Neglect: a Method to Lower the Risk of Intergenerational Transmission of Abuse?* *Clinical Child Psychology and Psychiatry* 13, 7-30.
- Parton, A. & Parton, S., 2010. *Een Held van een Hond*. Amsterdam: De Boekerij bv.
- Poresky, R.H., 1996. *Companion Animals and Other Factors Affecting Young Children's Development*. *Anthrozoös* 9, 4 159-168.
- Prins, P. 1997. *ADHD bij Kinderen: Ontwikkelingen in Onderzoek en Behandeling*. In: Kinder- en Jeugdpsychologie. Trends. Redactie: Engelen-Snaterse, T. & Kohnstamm, R., Lisse: Swets & Zeitlinger.
- Schwarzkopf, A. 2003. *Hygiene: Voraussetzung für Therapie mit Tieren*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Schwarzkopf, A. & Olbrich, E., 2003. *Lernen mit Tieren*. In: Olbrich, E. & Otterstedt, C. (eds). *Menschen Brauchen Tiere*. Stuttgart: Franckh-Kosmos Verlags-GmbH & Co.
- Serpell, J.A., 2010. *Animal-Assisted Interventions in Historical Perspective*. In: Fine, A.H. (ed). *Handbook on Animal-Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.
- Serpell, J.A., Coppinger, R., Fine, A.H. & Peralta, J.M., 2010. *Welfare Consideration in Therapy and Assistance Animals*. In: Fine, A.H. (ed). *Handbook on Animal-Assisted Therapy*. London: Elsevier Inc.

Swaab, D., 2010. *Wij zijn ons Brein. Van Baarmoeder tot Alzheimer*. Amsterdam: Uitgeverij Contact.

Tellington-Jones, T., 2008. *Teambuilding met je Hond. Tellington TTouch-methode*. Baarn: Tirion Uitgevers.

Waal, de F., 2010. *De Aap uit de Mouw*. Amsterdam/Antwerpen: Uitgeverij Contact.

Weterings, A., 2010. *Basisboek Gastouderopvang*. Amsterdam: Uitgeverij SWP.

Wijnberg, K., 2004. *De Puppyfluisteraar*. Naarden: Strengholt.

Geraadpleegde websites:

www.licg.nl

www.ethologia.be

www.gebetenhond.nl

www.wageningenuniversity.nl

www.tns-nipo.com

www.konijnenindetuin.nl

www.degrotecavia.nl